

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

har utgivits sedan 1921. Nedan förtecknas de senaste årens utgivning.

- 1988: 162 Utbildningshistoria 1988 (Uppsatser och recensioner)
1989: 163 Utbildningshistoria 1989 (Festskrift till Gunnar Richardson)
1990: 164 Minnen och dokument I: Skolledare minns
165 Utbildningshistoria 1990 (Forskning pågår. Människor och miljöer)
1991: 166 Minnen och dokument II: Gamla småskolor och deras lärare
167 *Harry Lindholm*, Föreningarna för matematisk-naturvetenskaplig undervisning
168 *Göran Åberg*, Högre allmänna läroverket i Jönköping 1878–1968
1992: 169 *Gudrun Spetze*, Stockholms folkskolor 1842–1882
170 Utbildningshistoria 1992 (1842 års folkskolestadga. Bakgrund och tillkomst. Innebörd och betydelse)
1993: 171 Svenska skolmuseer. Red: *Stig G Nordström – Bengt Thelin*
172 *Ingrid Lindell*, Disciplinering och yrkesutbildning. Reformarbetet bakom 1918 års praktiska ungdomsskolereform
173 *Sven J Enlund*, Svenska kyrkan och folkskoleseminarierna 1842–1968
1994: 174 Minnen och dokument III: Skolinspektörer minns
175 *Bengt Jacobson*, Kommunal vuxenutbildning 1965–1984
176 Utbildningshistoria 1994 (Privatskolor, enskilda skolor och friskolor)
177 Minnen och dokument IV: Gymnasieinspektörer minns
1995: 178 Minnen och dokument V: Aurelius' räknelära från 1614
179 Minnen och dokument VI: Lärare minns sina första år
180 Minnen och dokument VII: Comenius' Pampædia
1996: 181 Minnen och dokument VIII: Dahm: Skolmästarkonst
182 Utbildningshistoria 1996 (Kön och könsroller i svensk skola – ett historiskt perspektiv)
183 Årsböcker i svensk undervisningshistoria under 75 år
184 *Alf Uddholm*, Gävles Vasaskola och dess elever under fem sekler (1557–1990)
1997: 185 Minnen och dokument IX: Spjutspets mot framtiden? Skolministrar, riksdagsmän och SÖ-chefer om skola och skolpolitik Red: *Gunnar Richardson*
186 *Sven Ekwall*, ABC-bok, katekes och kulram – kamin och kvast. Skolans lokalvård och småskollärarkets feminisering i

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK

16000

001586680

UNDRVISNINGSHISTORIA

UPPSALA

91-347-8461

Sven Ekwall: ABC-BOK, KATEKES OCH KULRAM – KAMIN OCH KVAST

186

Em-c:k
(p)

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

ABC-BOK KATEKES OCH KULRAM – KAMIN OCH KVAST

Skolans lokalvård och
småskollärarkets feminisering
i ett historiskt perspektiv

av

Sven Ekwall

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

UPPSALA UNIVERSITET
PEDAGOGISKA INSTITUTIONEN
BIBLIOTEKET

ABC-BOK
KATEKES OCH KULRAM
- KAMIN OCH KVAST

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
= ÅRGÅNG LXXVII 1997 VOLYM 186
UNDER REDAKTION AV STIG G NORDSTRÖM

ABC-BOK
KATEKES OCH KULRAM
– KAMIN OCH KVAST

Skolans lokalvård och
småskollära yrkets feminisering
i ett historiskt perspektiv

av

Sven Ekwall

Makuleras

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

UPPSALA UNIVERSITET
Pedagogiska institutionen
Biblioteket
Signum Em-c:k Ex 1

(P)

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

Redaktör: Docent Stig G Nordström

Adress: Box 2056, 750 02 Uppsala

Telefon: 018 – 51 05 50

Fax: 018 – 54 44 53

Postgiro: 5 80 01 - 9

Medlemsavgift: 150 kr

Tidigare utgivna volymer kan beställas och i mån
av tillgång expedieras från ovanstående adress.

© Föreningen för svensk undervisningshistoria och författaren

ISBN 91-85130-59-1

ISSN 0347-8461

Reprocentralen HSC Uppsala 1997

Innehållsförteckning

Förord	9
Inledning	11
1. Undersökningens syfte, problem och perspektiv	13
Översiktligt	13
En folklivsaspekt: bondesamhällets arbetsdelning, manliga och kvinnliga roller	14
En socialhistorisk aspekt: ett annorlunda barnarbete Skolorna "hemlika" 16, Från Linné till Koch 17, Barnen och lagen 19, Överanstängning 19, Obekväm arbetstid 20, Tuberkulosfaran 21	16
En sociologisk aspekt: småskollärarna före professionaliseringen	22
Arbetsdelning 22, Profession 23, Semi-profession 24	
En småskolans kronologi	25
2. Material, källkritik, metod	27
Centralinitierad dokumentation	27
Folkskolinspektörernas berättelser 27, SAF:s enkät 28, Professor Wallis 28, Dr Goldkuhl 29	
Sockeninitierad dokumentation I: systematiskt urval	29
Sockeninitierad dokumentation II: ströfynd	32
Individanknutet källmaterial	33
Uteblivna brevfynd 34, Levnadsteckningar 35, Uppteckningar 35	
Kompletterande reflexioner	35
3. Redovisning och analys	37
Folkskolinspektörerna om lokalskötseln	37
Rapportfrekvens 37, Torrsopning 38, Barnens medverkan 38, Lärare – självklara i lokalvården? 39, Målsmännens inställning 41	
1888 års skolhygieniska undersökning	41
Rapportexempel 41, Lokalvårdsdetaljer 43, Städfrekvens 44	
En uppföljning: den yrkeshygieniska enkäten 1892	45

Arkivens vittnesbörd: tio socknar i urval	47
Augerum 47, Farhult 48, Gödelöv 49, Karl Gustav 50, Loshult 51, Revinge 52, Stora Herrestad 52, Ullstorp 53, Västra Vemmenhög 55, Övraby (Hld) 56	
Ströfynd ur bearbetningar	57
Allerum 57, Annelöv 58, Baldringe och Högestad 58, Ljunits och Herrestads härader (Hedeskoga, Sjörup) 59, Rönnebergs härad (Glumslöv, Härslöv, Svalöv, Örja) 60, Svensköp 61, Södra Sallerup 61, Vallby (Krs) 63	
Individrelaterat material: ur lärarpressen	64
"Kvinnan" tillbakadragen 64, "Kvinnan" frimodigare 65, Insändare från småskollärarinnor 66	
Lärares biografier	67
Jörlanda 68, Anundsjö 68, Lerhamn 69	
Uppteckningar: förutvarande elever berättar	69
Kävlinge och Östra Karaby 69, Eksjö 69, Fränninge 70, Från Varend 70, Äspinge 71	
4. Till sammanfattning och slutdiskussion	73
Sockenmaterialet: en översikt	73
Inledningsfasen till ett kvinnoyrke – småskollärarinnorna sina egna lokalvårdare	75
Billig arbetskraft 75, Handarbetsundervisningen 76, Lokalskötseln 76, Lungsotsrisk 77, Ensamhet 77, "Yrke: städning" 79, Kvinnohistoriskt om löner 79	
Eleverna, trägna hjälpredor i skolans lokalvård	80
"Af hjärtans lust" 80, Från produktions- till konsumtions- samhälle 81, Apropå trädgårdsskötsel i lärarträdgården 82, Barnen: eldare och städare 83	
Exkurs I. Småskolans organisationsandel	83
50 års arbetshistoria 83, Dansk pøgeskole 83	
Exkurs II. Fortsatt forskning fordras	84
Den dolda skolstädnigen	84
Dokumentationens knapphet 84, Småskolans goodwill 85, Hustavlans roll 86, Lutherdom och arbetsetik 87	
Noter	89
Beträffande inledningen 89, D:o kap 1 89, D:o kap 2 91, D:o kap 3 93, D:o kap 4 98	

Förkortningar	103
Referenslista	104
Otryckt källmaterial 104, Tidskrifter 104, Tryckta källor och anförd litteratur 105	

Figur- och tabellöversikt

Fig nr	Tab nr		
1		Tio socknar i systematiskt urval (karta: SV Götaland)	30
	1	De tio socknarna: statistiska uppgifter	31
2		Övriga socknar: "ströfynd" (karta: Skåne)	33
	2	Folkskolinspektörsrapporter om skolornas lokalvård	38
	3	Enkät 1888: ansvariga för skolstädnigen	42
	4	Enkät 1888: städningsfrekvens	44
3		Småskollärarinnor om lokalskötseln i egen skola (schema)	66
4		20 socknar: översikt om småskolans lokalvård (schema)	74

Förord

I år finns särskild anledning att erinra om den ursprungliga småskollärarkårens villkor; vår första egentliga stadga för småskollärarseminarier bär årtalet 1897.

Sistnämnda tidpunkt innebär ett uppskov som behöver förklaras. Ty småskolor hade börjat inrättas redan få år efter att folkskolan blivit obligatorisk. Men det rådde överskott på yngre arbetskraft, speciellt den kvinnliga. Detta ledde till att folkskolans förberedande stadium ganska allmänt fick nöja sig med utbildade eller otillräckligt utbildade lärare. Allt oftare blev det kvinnor som tog plats i småskolans katedrar.

Den härmed framlagda kvinnohistoriska studien följer egentligen upp två forskningsprojekt från 1980-talet. De hade – ganska oberoende av varandra – utmynnat i var sin avhandling som fastslog att småskolans lärare av finansiella skäl snart nästan undantagslöst emanerat från spinnsidan. Sålunda kunde Christina Florin klart påvisa ett *fattigmönster* i rekryteringen av deras kår ("Kampen om katedern", Umeå april 1987; i historia). Jämte detsamma kom jag att hävda förekomsten av en intelligande *slöjdfaktor* ("Tidig småskollärarytbildning", Lund oktober 1987; i pedagogik). Med nyssnämnda term ville jag beteckna mina rön att det från 1860-talet uppflammande allmänintresset för handarbetsämnet fått verkligt stöd, ja fortlevde tack vare småskollärarinnornas insatser i församlingarnas slöjd-undervisning. Denna blev ordnad "för minimal kostnad", heter det, och på verklig övertid.

För att komplettera forskningen på området ifråga har jag sedermera ägnat uppmärksamhet åt en annan nyans i fattigmönstret. Den är jag benägen att kalla *städfaktorn*.

Då jag nu lägger fram forskningsresultaten härom – med i huvudsak regionalt baserade undersökningar – utgår de ifrån

hur skolhygienen generellt låg till i vårt land närmast före och omkring sekelskiftet. Min studie ses alltigenom ge stöd åt uppfattningen om ett dåtida samband mellan den framväxande småskollärarkårens markanta feminisering och – nota bene – att socknarna behövt lokalvårdare och/eller ledare av barnarbetet vid eldning och städning i egen skolsal. Det rör sig genomgående om lågavlönade eller oavlönade sysslor, ej alltid tillräckligt väl ansedda.

Här och nu är det mig kärt att framhålla olika omständigheter som visat sig gynna min undersökning. Enkla erfarenheter av hemvård, från barnsben såväl som i eget bo, har väl i någon mån inspirerat mig!

Utan något namns nämnande skall jag för övrigt minnas upp-
slag och idéer som kolleger i skolan, särskilt de äldre, förmedlat åren igenom. I själva forskningssammanhanget har jag sedan haft förmånen att erfara inflytelser från olika ämnesföreträdare vid vårt universitet, främst inom pedagogik, historia, statskunskap och etnologi. Jag stannar i stor tacksamhet för all hjälp varmed personalen vid universitetsbiblioteket, landsarkivet i Lund jämte andra, nedan förtecknade arkiv bistått.

Föreningen för svensk undervisningshistoria har benäget antagit denna studie för publicering. För att den skulle kunna färdigställas är tryckningsanslag välvilligt beviljade av följande:

- Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen,
- Nordenstedtska stiftelsen samt
- Professor Herman Siegvalds och fru Hilma Siegvalds fond för pedagogisk och psykologisk forskning vid Lunds universitet.

Till respektive stiftelser vill jag framföra ett varmt tack för detta Ert verksamma stöd.

Lund, i vårvintertid 1997

Sven Ekwall

Inledning

Det var en gång en småskollärarinna som skrev ett alldeles speciellt brev till pensionsanstalten. Nyligen pensionerad ansåg hon att hon i viss mån blivit åsidosatt av sitt skolråd. Ordföranden hade genom olika försummelse vållat att hennes "ålderdomsunderstöd" inte börjat utbetalas ens ett halvår efter pensioneringen. Sedan hon beklagat sig över detta måste hon tillägga i sitt brev¹, att

[...] de 2 skolrådsledamöter, som jämte vice ordf. höllo ex. hos mig den 15 maj och tackade mig för 36 årig tjänst i Lyby skola, föreslogo [...] att jag skulle få någon årsättning af skolkassan; men då skulle det få något *sken*, så att ej revisorerna gjorde någon anmärkning. Jag upptog då ett förslag som skolinspektören doktor Larsson i Lund gjorde mig, första gången han inspekt. skolan och hörde, att jag ej hade lön för eldning och städning, han sa: "Tag ut det för alla åren, det blir ett litet kapital." Nu skref jag räkning på 5 kr pr år för 26 års eldning o städning; (nu ha' de 25 kr) och det skall jag få lyfta i mars nästa år. [...]

Gamla skolrådsprotokoll ses på liknande sätt belysa, att lärarpersonal måst göra tillsvidare oavlönade direktinsatser för lokalvården i respektive skola, varvid en lärare (läs: oftast lärarinna) i lyckligaste fall efteråt kunde tilldelas "gratifikation" för sina bestyr att elda och städa i skollokalerna.² Att den nyss citerade termen³ överhuvudtaget skrivits ner för att beteckna retroaktiv betalning av en ringa städlön, tyder på en gängse uppfattning på sin tid att lokalskötseln *skulle* åvila den som undervisade där. Så gör även omständigheten att brevskrivaren i det ovan refererade fallet ursprungligen "ej hade lön för eldning och städning". Först som pensionär vågade hon retroaktivt utkräva en sådan!

Dylika förhållanden har av mig tagits upp till undersökning och skall redovisas i det följande.

Det bör beaktas att mitt undersökningsområde är starkt avgränsat.

- a) Enbart *småskolan* är egentliga föremålet för denna framställning. I förbigående kommer dock motsvarande förhållanden inom efterföljande stadium, vad som då kallades den egentliga folkskolan, att beröras.
- b) Tidsramen omfattar *pionjärperioden* för vår svenska småskola, 1858–1897. Men den når delvis fram till de första åren av 1900-talet. Detta skall senare få sin särskilda motivering.
- c) Vad gäller regional utsträckning har undersökningen måst inskränkas. De i trängre mening primära källorna omfattar sålunda arkivalier endast från *sydvästra Götaland*.

1. Undersökningens syfte, problem och perspektiv

Översiktligt

Studien avser alltså att om möjligt klarlägga hur man inom småskolan, som en skolform i vardande, tog hand om lokalskötseln. Framställningen tar i huvudsak hänsyn till landsbygdens skolor. Vårt standardverk om folkskolans historia antyder, att det därute var lika svårt att anställa särskild städpersonal som att få respons för en välordnad lokalvård i skolan:

Tyvärr visade det sig svårt att på landet erhålla avlönad städerska, och ofta fick lärarfamiljen åta sig renhållningsuppdraget.⁴

Skolornas renhållning var på landsbygden jämte luftväxlingen skolans svagaste punkt hygieniskt sett.⁵

I samma skrift – liksom i arbetarfackliga jubileumsböcker – förekommer för övrigt uppgifter att ”åtminstone i någon utsträckning eleverna själva [...] fingo hålla värsta smutsen på avstånd”.⁶

Sådana antydningar har utmanat mig att söka belägg för

- hur småskolan, det nya stadiet, alltifrån sin primärt mest typiska etablering – på landet – kunde få lokalskötseln organiserad;
- i vad mån lärarna därvid kom att medverka jämsides med att undervisa; samt
- i vilken utsträckning barnarbete förekom i det att elever måst delta i skolstädningen.

Nu aktualiserat arbetshistoriskt stoff är inte mindre intressant för att det faller inom flera ämnesområden. Det berör både folklivsforskning, pedagogik, socialhistoria och sociologi. Dessa omständigheter tas upp i närmast följande avdelningar. Emellertid råder tydligt samband även med frågor om lärarutbildning och skolhygien.

De mest betydande problemområdena skall närmast få sin belysning; detta ur tre huvudaspekter som ganska osökt avtecknar sig.

En folklivsaspekt: bondesamhällets arbetsdelning, manliga och kvinnliga roller

Småskolan, förberedande stadium för den egentliga folkskolan, fick till en början prägel av lantlig inspiration. Dess kanske främste tillskyndare, Torsten Rudenschöld, hade vunnit stor erfarenhet i de roteskolor han instiftat och ledde vid sin brors gods. Det heter med rätta, att han syftade till att "blåsa liv i hemläsningstraditionen", i det att dessa skolor ofta hölls i bondstugorna, gärna som ambulerande. Redan härför vann småskolan relativt god anklång bland allmogen: "lärarkrafter, som socknen kunde uppbringa, skulle mobiliseras".⁷

Förhållandet tycks under lång tid ha varit bestämmande för den nya skolformens lärarekrytering. Det förhärskande bondesamhället avspeglades häri. Visserligen föreligger ingen helt landsomfattande inventering av de första småskolläraernas sociala ursprung. Men enstaka belägg ur utgivna seminarieminnen⁸, jämförda med i nutiden redovisade rön⁹, företer samma tendens som jag vid en allsidig genomgång av rekryteringsläget i Malmölandet kunnat uppdaga. Där övervägde bonde- och arbetarklasserna under de första 20 åren (23,9 resp 24,7 %).¹⁰

Oavsett att småskollärarkåren på kort tid blev så gott som fullständigt feminiserad¹¹ skall klassbakgrunden inbegripas i en första problemställning. Småskolans primära utformning förefaller bestämd av bondeklassens dåtida dominans. Kan detta förhållande ha resulterat i annat än att vederbörande lärare i yrkesrollen delvis skulle ha *reproducerat lanthemmets struktur*?

Med utgångspunkt härifrån låter jag en tongivande folklivsforskare stå för något av bakgrundsförklaring. Orvar Löfgren har i en intressant uppsats diskuterat "arbetsfördelningen mellan könen i tyska och nordiska bondesamhällen". Han söker stöd hos

en forskare på kontinenten (Günter Wiegelmann), som närmare avhandlat hithörande förhållanden och konkluderat:

Ju mer ett arbetsområde befinner sig i fokus för det ekonomiska intresset [...], desto mer dominerar männen i huvudsysslorna. Ju trängre en verksamhet är förknippad med hemarbetet, desto troligare är det att den utförs av kvinnor.¹²

I en sammanfattning skriver Löfgren visserligen, att "Wiegelmanns bild ej kan tas för generell". Men i huvudsak vill han ge sin tyske kollega rätt; könsrollsmönstret för bondkvinnan hade föga gemensamt med vad som rör hennes like i borgerlig miljö. Han tillfogar: "Kvinnorna i bondehushållet var i lika hög grad som männen sysselsatta med smutsiga och tunga arbeten."¹³

Det förefaller, som om den anförda förknipningen med "hemarbetet" ingår som partiell förklaring till att småskollärarna under pionjärtiden mycket snart kom att nästan helt tas från kvinnornas krets. Men låt mig också i och genom det material som längre fram skall redovisas, fastslå vilka tendenser i småskolans lokalvård som kan ge de citerade forskarna rätt beträffande sysslornas fördelning könen emellan.

Liksom fallet varit med roteskolan stod nämligen småskolan i uppbyggnadsskedet, de 40 à 50 åren från 1858, *hemmet* – och då *lanthemmet* – strukturellt ganska nära. I dåtida hemarbete ansågs eldning och städning utgöra helt kvinnliga sysslor.¹⁴ De låg utanför den strikt ekonomiska, mera maskulint utåtriktade sektorn. Husmoderns plikter omfattade deras utförande och/eller övervakningen av att dessa sysslor verkligen blev utförda.

I analogi härmed kunde nu en utsagd fråga uppkomma: varför inte utbilda *idel lärarinnor*? Redan i roteskolan torde kvinnorna ha visat sig bäst hantera kvast och eldgaffel likaväl som griffeltavla och abc-bok. Då borde kvinnorna vara ganska givna i den nya småskolan – lokalvården ålåg dem, så att säga...

En socialhistorisk aspekt: ett annorlunda barnarbete

Iakttagelserna av arbetsdelningen i bondesamhället skulle varit ofullständiga, om barnens roll hade utelämnats. På tal om denna förtjänar ännu en folkloristiker att komma till tals, nu i en historisk återblick på "barnarbete i agrarsamhället":¹⁵

Barnen var en självklar arbetskraft. [...] Barnens deltagande i arbetslivet [var] av vikt för barnens utveckling ännu långt efter den obligatoriska skolgångens införande.¹⁶

Konstaterandet får direkt leda över till interna skolförhållanden. En kännare av landsbygdens arbetsliv genom åren, därtill med erfarenhet som folkskollärare och folkskolinspektör, skriver ganska underfundigt om 1920-talets begynnande tendenser att göra våra skolor "så hemlika som möjligt" – och tillägger om skolans tidiga villkor:

Det är då lustigt att tänka på att vi ännu i våra farföräldrars tid hade tusentals skolor, som nästan inte alls skilde sig från hemmen runtomkring. [...]

Varje barn skulle ha med sig ett stort vedträ eller två mindre vedträn till skolan, och eldningen sköttes i tur och ordning av ett av barnen, som då kallades eldpåtare. [En beskrivning följer av] daglig städning av skolstugan. Denna ombesörjdes av flickorna, som turade om två och två för varje kväll. Pojkarnas motsvarande prestation var att elda och att bära in vatten för allas behov.¹⁷

Att sysslorna var könsfördelade är knappast att ta fel på. I Tidning för lärarinnor ger redaktören en gång oss inblick i hur en skolinspektion kunde förberedas – framförallt i renlighetens tecken.¹⁸ "Ett ilbud" (från skolrådsordföranden–kyrkoherden?) hade förvarnat,

att skolinspektören var i annalkande. [...] "Se till att allt är fejadt och i ordning", hade brevet slutat. [...] Några af de stora flickorna togo sopningen om hand, under det att några af gossarna sprungo till skogen efter friskt granris att lägga utanför skolhustrappan –

således ett av förestående inspektion påkallat extra renhållningsarbete (likaså könsuppdelat!). Sådant låg i förlängningen av skolans dagliga trivselåtgärder. Samma tidskrift har karakteri-

serat dylika som tillhörande "ordningen i skolan", där lärarinnan antas kunna "mycket väl betjäna sig af barnen... de få tvätta svarta taflan... hämta vatten i en kruka" osv. Men skribenten går ett steg längre; hon har – vilket hon finner helt naturligt –

t.o.m. haft flickor i småskolans andra årsklass, som sopat och fejat skolsalen af hjärtans lust.¹⁹

Därmed är en åsiktsglidning antydd, i det att den regelbundna, i bästa fall dagliga städningen även i småskolan ansågs tillhöra elevernas ordinära plikter. Nämnade skolform hade visserligen relativt snabbt blivit institutionaliserad. Men från hemundervisningens och roteskolans övergångsfas tycks tanken på barnens mycket aktiva andel i lokalbestyren ha följt med. Sådana tankegångar är vanliga, trots att de med korrektiv verkan bort observerats vid en seriös bedömning av arbetsplatsen skolan. Ty redan tidigt hade ganska auktoritativt påtalats:²⁰

Det damm, som finnes i skolsalen, är ej mindre skadligt än det som uppstår i vissa fabriker och åstadkommer allvarsamma sjukdomar i andedrägtsorganerna; och om äfven inandandet af dammet i skolorna ej direkte verkar lungsot, är det säkert att de barn försämras, hvilka hafva anlag därför. [...] För närvarande verkar sopningen mindre att dammet tages bort, som fast mera att det röres upp.

Perioden som föreliggande studie avhandlar var märklig genom att tuberkulosbegreppet då definitivt skulle klarna.²¹ Tuberkulosbacillen hade upptäckts år 1882. I svensk lagstiftning avspeglades upptäckten dock ej förrän nio år därefter, då det blir officiell premiär för "Kochs medel mot tuberkulos".²² År 1904 förelåg vår första "Lag angående vissa åtgärder mot utbredning af lungsot".²³ Tillkomståret föranleder mig att i detta avseende senarelägga tidsgränsen för framställningen; till omkring år 1905. Nämnade lag rör sig nästan uteslutande om läkares och hälsovårdsmyndigheters plikter när fall av öppen tuberkulos konstaterats, i synnerhet sådana med dödlig utgång. Till tydligt

förebyggande åtgärder, exempelvis i skolsammanhang, ses man ännu inte ha kommit inom lagstiftningen.

1860-talets ovan citerade påpekanden av skolhygienisk art kan ha räknat sitt ursprung från Linnés intuitivt upplevda föreställningar om "ett levande, osynligt smittämne". Detta skulle enligt honom alstra lungdot med flera sjukdomar, som befinner sig härja

om ej epidemiskt, dock endemiskt bland nästan alla, som leva i en för svampars och mögels trevnad passande luft.²⁴

Nu något mera om hithörande barnarbete av annorlunda slag, långt ifrån oskadligt. Dåtida debatt i lärarpresen, med önskemål om bättre skolhygien, får i min undersökning bli föremål för inventering. Utan att föregripa den egentliga slutredovisningen av rutiner och ståndpunktstaganden kring skolans lokalvård (avsedd i kap 4 nedan) skall jag här presentera vissa detaljer i det genomgångna artikelbeståndet. De uttalar krav på åtskillnad mellan å ena sidan skollokaler och skötsel, å andra sidan elevinsatserna därvidlag.

Det är förklarligt, att kritiken mot barnarbete länge än – i varje fall under epoken som här avhandlas – föga befattade sig med jordbrukssektorn. Man hade nog av att uppmärksamma de minderårigas exploatering inom industrin och den numera intensifierade hantverksnäringen: "Det var först med industrialismen som barnarbetet rönt någon större uppmärksamhet."²⁵

"Annan handtering" – detta uttryck hade en grundläggande utredning (om minderåriga i arbete) använt i sitt betänkande av år 1877. Här spåras emellertid intet substantiellt om problemen utanför industrin och hantverket. Dylika existerade förvisso. De kommer till synes, då observanta bidragsgivare gav lärartidningarna sin speciella syn på barnarbetet i skolans lokalvård – låt vara att detta inte var förvärvsbetonat. Det hade uppstått i jordbruksarbetets släptåg och möjligen därför föga beaktats. Följaktligen fortlevde det. Barnens städning och eldning i skolan kan troligen ha uppfattats som en variant av barndis-penserat jordbruks- eller hemarbete.²⁶

Låt oss göra några stickprov bland artiklar som mer eller mindre kritiskt berör barnens andel av skolans lokalvård, särskilt småskolans. De kan med hänsyn till anförda motiv differentieras.

(1) *Lagligt att låta barnen städa* de egna skollokaler? Frågan torde latent och tidigt ha formulerats bland lärare, kanske även hos enstaka målsmän. Den kom till uttryck, dock mera sporadiskt, i de första årgångarna av Svensk Lärartidning. Dessa år (80-talet) hade de manliga lärarna utvecklat en viss grad av professionalisering.²⁷ Därmed faller det sig naturligt att den mansstyrda tidskriften i ett uppmärksammat ärende beträffande lokalvårdens utförande ställer sig på de klagande folkskollärares sida mot en njugg sockenledning och hävdar, att

[...] skolstadgan ålägger församlingen skyldighet att sörja för nödiga folkskolehus [...] i akt och mening att den uppväxande ungdomen må kunna samlas dit till mottagande af undervisning, ej till verkställande af arbeten, vare sig för skolans eller skollärares räkning [...]²⁸

Ett tjugotal år senare visar sig småskollärarinnornas språkrör redo att uttala sig på liknande sätt i den viktiga principfrågan. "Barnvän" instämmer med en hälsingetidning, när den hävdar, att "barnen äro icke pliktiga att städa och uppvärma skollokaler."

Hvarje fader och moder [bör alltså] utan fruktan förbjuda sina barn eldnings- och städningsbestyren i skolorna. Mot föräldrarnas bestridande kan ingen med laga verkan ålägga barnen dessa hälsovådliga göromål.²⁹

(2) Med fog påtalades vidare de uppenbara *riskerna för överanstängning* vid ifrågavarande slags barnarbete. Det föreligger något av taktiskt handlande, när redaktören för lärartidningen citerar det liberala Kristianstadsbladet³⁰ och kritiserar det på elevplanet övermäktiga städningsarbetet i en småskola. Där har reportern till obehaglig överraskning fått se

fyra småskolediscipliar med stora qvastar och borstar sysselsatta med något, som skulle kallas städning – icke så litet af dam och smuts blef kvar [...].

Hvilket arbete för de små! [...] för de fyra små, som slet och drogo två i hvarje bänkända. [...] ”Snålheten bedrager visheten”, heter det, och vore det inte så, borde väl skolrådet kunna inse fördelen af att betala några kronor till en person, som städade.

Förhållandet att *eleverna själva* skulle hålla skolsalarna städade fortsatte tyvärr här och var. Längre fram har Tidning för lärarinnor exempelvis infört en insändare från ”Stina”, som skriver:

Nog är det ett oskick, att barnen, i synnerhet de små, skola städa och elda i en offentlig lokal, då de ej förmå göra sådana göromål hemma.

Hon tillfogar reflexionen, att det strängt taget rör sig om plikter ”som de små ej orka med”.³¹ Barnarbetsproblemet var och förblev i detta avseende ganska akut.

(3) *Obekväm arbetstid* är väl en nutida benämning. Men realiteten därbakom är en gammal företeelse. Den är med rätta avslöjad i undersökningar om svunnet barnarbetsliv.³² Men även utanför de styrande förvärvsnäringarna, nämligen mitt i den skolgång som skulle omhuldas genom lagstiftningen mot att minderårig arbetskraft exploaterades, kan noga räknat missförhållanden av liknande art skönjas. Lyckligtvis blev dessa obetydliga i relation till vad barnens deltagande i avlönat fabriks- och hantverksarbete medfört av olägenheter.

Vad som nu åsyftas är att elever på grund av beslut i lokal skolmyndighet på sina håll, till och med vid tidig ålder, tvangs att på morgnarna ansvara för eldning och dammtorkning i sin skolsal. På eftermiddagarna skulle de ombesörja dess avstädning (ofta lika med torrsopning). Eftersom skoldagen sträckte sig från klockan 8.30 à 9.00 fm till 4.00 em, blev kanske sammanlagda uppehållet i skolan, inkluderande både eldning, deltagande i lektionerna och städning, i längsta laget, säg 8–10 timmar. Härtill kom skolvägens och hemläxornas tidsåtgång! I lärar-

pressen ses följande inlägg på tillspetsat sätt belysa hithörande förhållanden:

När skolarbetet för dagen är slutadt, skola de barn, hvilkas skyldighet är att städa, stanna kvar efter de andra. Om således de städande barnen äro från olika ställen, kunna de stundom, när de skola återvända hem få gå ensamma vägar, hvilket helst under den mörka årstiden kan vara både oangenämt och farligt.³³

Beskrivningen kompletteras. Rätt lång tid därefter vittnar ”Stina från Bergslagen”, sannolikt en lärarinna med rik erfarenhet, om att föga ändrats i ”många skolor på landsbygden”:

Det brukas [...] att barnen själfva få städa, elda, såga och hugga ved. I folkskolan kan det ju gå för sig – men i småskolan – är det ej orimligt begär?³⁴

Hon nämner fortsättningsvis, att hon tillfrågat skolans tillsynsman om möjlig tid och lämplig tidpunkt för elevernas vedhantering och fått ett häpnadsväckande svar: ”På rasterna naturligtvis, barnen få ej tagas kvar efter skolan”. Stina fortsätter:

Sålunda skola barnen under rasterna sättas till tröttande kroppsarbete. Äro de uthvilade till nästa lektion då? [...] Vidare skola barnen elda. De flesta utaf dem hafva långa vägar, hvarför de tidigt måste ge sig ut i den kalla vintermorgonen. Nästan stelfrusna skola de nu börja elda upp den stora salen och afklädningsrummet.

(4) Slutligen en komponent inom detta skolans egna barnarbetsproblem. Tack vare den medicinska forskningens framsteg avtecknade den sig allt klarare: *smittfaran – och i synnerhet tuberkulosfaran*.

Det skulle dröja ganska länge, innan någon direktinformation om sjukdomsriskernas samband med dålig lokalskötsel hade trängt igenom i skolpressen. En första, mera pregnant upplysning av sakkunnig art efter Robert Kochs medicinska upptäckt ses i ett föreläsningsreferat från lärarnas feriekurser i Lund sommaren 1898.³⁵ Det behandlade ämnet var betitlat ”Om tuberkulosen och skolans hygien”. Dess huvudpunkter återges så:

Många osunda skolhus hafva vi i vårt land. [...] Man kan dock icke få bort dem, därför är det bäst att hålla dem i tjänligaste skick. [...] Den största renlighet bör iakttagas. [...] Afskaffa torrsopningen. [...]

I allt högre grad – men dröjande – uppmärksammades lung-sotens spridningssätt, så även vådan av att fortfarande låta den smittmottagliga grupp som skolbarnen utgjorde³⁶ ansvara för lokalstädningen. Samma signatur, som vi i ett inlägg³⁷ sett ifrågasätta det lagliga i en dylik arbetssed, berör bland

de faror, för hvilka barnen under skolstädningens utöfvande äro utsatta [och i sht] tuberkulosen, en sådan lömsk och tärande sjukdom,

samt tillfogar, att elevernas påtvungna städningssplikter är följden av "liknöjdhet och en i hälsolärans enklaste grunder djup okunnighet hos föräldrar och skolråd".

En sociologisk aspekt: småskollärarna före professionaliseringen

Huvudrubriken till denna uppsats är vald med hänsyn till vad jag ansett vara undersökningens viktigaste uppgift: att betrakta växelspelen mellan undervisning och kroppsarbete bland småskollärarna. Dessa fungerade alternativt blott som arbetsledare för sina elever, eller deltog de tillsammans med dem i skolans lokalvård.³⁸

Dylika omständigheter föranleder oss i varje fall att ta upp ett nytt, ganska viktigt frågekomplex. Det är avhängigt en enligt Emile Durkheim allmängiltig tendens att arbetslivet med tiden skulle bli alltmer differentierat. Med andra ord inträder det slag av *arbetsdelning* som manifesteras i takt med att en huvudfunktion växt fram och får bestå.

Fenomenet befinns väl exemplifierat i småskolläraryrkets framträdande och vidareutveckling:

a) Dess ursprungliga företrädare var i många fall enkla "läse-pigor". Det innebar, att någon av tjänsteflickorna i ett burget hem jämte vanliga hussysslor skulle ge de mindre barnen i

familjen del av sin egen läs-, skriv- och räknefärdighet.³⁹ Därmed kunde hon anförtros även grannarnas barn. Så var en liten småskola inrättad, initierad av "husfäderna" (en term ur 1842 års skolstadga).

b) Senare tillkom en nödortfögt utformad lärarutbildning för de nyinförda, sockenstyrda småskolornas behov. Den var i bästa fall 4–7 månader lång. Väl utkommen på arbetsfältet blev mången småskollärare direkt sin skolas lokalvårdare. Hon (undantagsvis: han) kvarstod i detta avseende på pigans nivå.⁴⁰

c) Kompetensbestämmelser av senare datum kunde konstituera mera "självständiggjorda" funktioner för småskolans lärare. Härvid uppstod "mindre, specialiserade enheter"⁴¹; bestyren med eldning och städning kunde till och med i småskolan börja anförtros särskilt anställda städerskor. Småskollärarna blev i så fall mera specialiserade i sin huvudfunktion (som undervisare).

Det tecknade utvecklingsförloppet kommer oss att leda tankarna vidare, till begrepp som *profession och professionalisering*.

Sistnämnda term har definierats lika med

den process som leder till att en yrkesgrupp tillägnar sig de kännetecken som är utmärkande för en PROFESSION. Vanligen erhåller yrkesgruppen legitimation, som tillsammans med regler för vilka som får utöva yrket leder till att de legitimerade utövarna får monopol på sitt yrke.⁴²

Ytterligare ett kriterium anknyter explicit härtill. Det har sagts, att en med professionaliseringstendenserna förbunden arbetsdelning och specialisering får anses grundad på "yrken som kräver en hög akademisk utbildning"⁴³. Kravet på högskoleutbildning tycks i professionaliseringsdefinitionerna härröra från engelska och amerikanska forskare. Dessa har principiellt skilt på "occupation" och "profession" och låtit nyssnämnda term förbehållas en "hög kvalifikationsnivå [...] med en särskild karaktär av 'kallelse' ".⁴⁴

En sådan uppfattning, exklusiv till förmån för enbart den akademiska karriären, förefaller mindre frekvent i pedago-

gikhistoriska sammanhang. Beträffande småskollärarinnorna har konstaterats, att man i deras kår under tillväxt fått se "detta kvinnokollektivs professionella identitet" försvårad, nämligen genom "ett mycket splittrat och olikartat utbildningsmönster".⁴⁵

Än så länge förblev småskollärarkåren utan akademisk status. Det hade tagit 40 år att tillryggalägga de allra första stegen på en lång väg. Ty först mot slutet av nittioalet uppstod "de historiska betingelserna" för småskolans lärare "att börja hävda sig i professionella termer", har det sagts.⁴⁶ En första stadga för småskoleseminarier, en speciell lärarinnetidning samt ett första, nästintill riksbetonat fackförbund för småskollärarinnor markerar "betingelserna"⁴⁷. En trevande början! Personligen har jag funnit befogat att tolka in en ansats i en tidigare fas av småskollärarnas väg till profession – genom att hävda, hur deras professionalisering "förbereddes i och med att 1878 års kompetensprövning blev införd".⁴⁸ Ty varje sysselsättningstyp av allmän tjänst, där individen på grund av officiellt utfärdade bestämmelser fått någon form av *ensamrätt* att efter vederbörligen prövad utbildning/kunskap/färdighet fullgöra sin tjänst, måste karakteriseras som *profession* eller åtminstone *semiprofession*.

Sistnämnda term har ibland "litet nedsättande"⁴⁹ använts för yrken inom utbildning liksom inom vård. Alternativt försvarar den att nyttjas för att beteckna även mera snabbutbildad lärarpersonal i gången tid. Läraryrket kan jämföras med sjukvård och socialvård, i det att alla tre områdena "handlar om människan eller det levande i allmänhet (L-kunskap)".⁵⁰

Om man väljer att ge den definitivt utformade, officiellt legitimerade sysselsättningen ifråga ena eller andra beteckningen – eller stannar för att kalla den ett yrke (occupation) – förefaller det lämpligt att rent praktiskt benämna en kårs utvecklingsgång fram till uppnådd *myndighetskontrollerad* position just professionalisering.

En småskolans kronologi

I föregående avdelning är avgörande händelser kring småskollärarkårens utveckling antydda. De kräver att tidfästas. Det är än mera påkallat, eftersom yrket ju förefaller att tidigt i någon mån vara kombinerat med vissa sidoordnade, kroppsarbetsbetonade plikter, nämligen med lokalvård.

Härmed – i sammanhängande följd – de viktigaste årtalen för småskolans tillkomst, införande och förändringar samt för småskolläraryrket och -kårens historia:⁵¹

- 1853 får "mindre skolor, fasta eller flyttbara", inrättas för att förstärka den obligatoriska skolan. Dess lärare kunde vara ickeexaminerade.
- 1858 Premiär för termen "småskolor [dvs] skolor för det första förberedande kunskapsmättet". Lärarkompetens: rent lokal prövning.
- 1864 Förhållandet mellan småskola och egentlig folkskola börjar övervakas. Klassindelning införs. Efterhand tillkommer privata och landstingsdrivna småskoleseminarier.
- 1867 blir mera tillfälligt – för ett tiotal år framåt – statligt administrerande småskollärlinjer införda vid några folkskoleseminarier.
- 1878 införes fakultativt centralt bestämd kompetensprövning för småskollärare.
- 1892 inrättas pensionsanstalt för småskollärare (SUA), och de får ett blygsamt "ålderdomsunderstöd".
- 1897 den första stadgan för småskollärare. Småskoleseminarierna är i fortsättningen – med undantag för två statsseminarier i övre Norrland – antingen privat- eller landstingsägda.
- 1900 Småskolläraryrkesförbundet (SmF) bildas; med Tidning för lärarinnor (TFL), grundad 1898.
- 1918 bildas Sveriges småskolläraryrkesförening (SSF).

- 1919 blir småskolan en del av folkskolan (dess klasser 1–2). Småskollärarnas pensionsanstalt uppgår i folkskollärarnas. Ny stadga för de nu tvååriga småskolseminarierna.
- 1924 upphör det sista privata småskolseminariet. Med undantag av fyra statliga är småskolseminarierna landstingsägda.
- 1932 blir småskollärarytbildningen helt statlig genom att landstingens seminarier successivt börjar läggas ner.
- 1938 Småskollärarytbildning härefter endast för kvinnor. 1900 års småskollärarytbildning upplöst.
- 1944 Svensk Skoltidning grundas, organ för det namnändrade Sveriges Småskollärarytbildningsförbund (SSF).
- 1958 inrättas den obligatoriska grundskolan (med förutvarande småskolan treårig under namn av lågstadium). Småskollärarytbildningen blir treårig, öppen för båda könen.
- 1968 Ny småskollärarytbildning, 2 1/2 år, grundas på gymnasiekompetens. SSF upphör, lågstadielärarna organiseras i Sveriges lärarförbund (SL).
- 1971 slopas benämningen småskollärare helt (i stället: lågstadielärare eller i vissa sammanhang "lärare 1").
- 1988 upphör hittillsvarande lågstadielärarytbildning. En ny lärarytbildning för årskurs 1–7 skall successivt ersätta den ("grundskollärare").

Avsikten har varit att ge ämnet ett tillfredsställande historiskt perspektiv. Därför är ovan redovisade förhållanden aktualiserade nästan intill nuet.

Utifrån tidsöversikten vill jag hävda, att småskollärarnas professionalisering i striktare mening omspannar ca 70 år: från år 1897 till 1968. Med tillämpning av modifierade kriterier skulle professionaliseringsprocessen däremot ha pågått 90 år – efter att ha börjat redan år 1878.

2. Material, källkritik, metod

Centraliserad dokumentation

(1) Statlig myndighet sökte från början skapa garantier för en god lokalvård i den obligatoriska skolan. Därpå tyder instruktionen för folkskolinspektionen, etablerad år 1861. Inspektören är i allmänna ordalag ålagd att övervaka "beskaffenheten af skolans lokal: om den är sund och rymlig" – men också "om den hålles snygg och städad".⁵² Efter ett respektive två år (senare: fyra år) skulle domkapitlet och ecklesiastikdepartementet få del av inspektionsresultaten. För övrigt förväntades folkskolinspektören hålla skolråd och lärare underrättade om "bristfälligheter", som kunde ha visat sig vid inspektionerna.⁵³

Dessa bestämmelser har föranlett mig att vid undersökningen av lokalvårdens läge granska inspektionsberättelserna, sådana de föreligger i tryck. Därvid har jag måst hålla mig till ett begränsat antal årgångar av berättelserna men har valt samtliga landets inspektionsområden. Jag har gjort en total genomgång beträffande åren 1864–66, 1882–86 och 1899–1904, nämligen av rapportavsnittet "Skollokaler". Utfallet av penetrationerna tas upp i nästa kapitel – liksom vad som i övrigt kommer ut av dokumentationen (jfr närmast följande avdelningar).

Redan nu måste konstateras, att inspektörsrapporterna innehåller förvånansvärt få inslag om skolans lokalskötsel, allra helst den i småskolan. Visserligen stegras rapportfrekvensen inom det aktuella ämnesområdet, om man betraktar problemen över tid. Det kan i någon mån förklaras med att folkskolinspektionen efterhand effektiviserades genom en numerärt sett bättre bemanning. Sålunda var antalet inspektionsområden i riket under de nämnda rapportperioderna 28, 46 resp 47.

(2) För att öka dokumentationen har jag stannat för ytterligare material, vilket liksom ovannämnda ämbetsberättelser

är produkter av centralt initierad uppgiftsinsamling. År 1888 utsände centralstyrelsen för Sveriges allmänna folkskolläraryörening till medlemmarna och till prenumeranterna på Svensk Läraretidning blanketter för "uppgift på åtskilliga skolhygieniska frågor" att inges till styrelsen.⁵⁴ Enkäten rön te förhållandevis livligt intresse. Svaren kom att representera 1405 skolor.

Enkätresultatet blev sedermera föremål för en grundlig utvärdering. Bearbetare var Curt Wallis, medicine professor vid Karolinska Institutet.⁵⁵ Av de 41 frågor som blanketten upptagit hade tre varit direkt kopplade till lokalvården, nämligen (nr):

32. Huru ofta företages städning?
33. Huru ofta grundligare rengöring och skurning?
34. Huru ombesörjes städning och rengöring, och äro de tillfredsställande?⁵⁶

Wallis har i översikten över enkätresultatet fört städerna Stockholm och Göteborg för sig, likaså "de smärre städerna". Jag låter med hänsyn till den aktuella undersökningsramen samtliga städer utgå ur den sammanfattande statistik som här skall avges. Antalet rapporterade landsbygdsskolor var 1292, varav 201 småskolor och 1091 egentliga folkskolor, motsvarande 15 % respektive 85 % av svaren. Oaktat att ett till synes representativt antal svar ingått, ett tusental, får deras fördelning skolstadierna emellan betraktas som missvisande. Småskolorna i riket inklusive de mindre folkskolorna uppgick vid denna tid till 5947, medan antalet egentliga folkskolor var 4426.⁵⁷ Detta innebär procenttalen 57 respektive 43, varför enkätmaterialen får betraktas som mycket skört för en bedömning av småskolans förhållanden.⁵⁸ För övrigt är detaljresultaten av svaren inte heller bokförda med småskolstadiet för sig. Detta omöjliggör definitivt säkra slutsatser i relevans till vårt ämnesområde.⁵⁹ Det är av visst intresse, att utvärderingen av svaren *inte* upptar alternativet att *lärare och lärarinnor* skulle ha svarat för eldning

och städning i sina skolor. Det är oklart, om de ens ingår under kategorin "lejda personer".⁶⁰

Slutligen skulle Svensk Läraretidning och lärarförbundet genom ett närbesläktat initiativ inom kort slå ett nytt slag för att främja skolhygien. År 1892 engagerades en bemärkt läkare, A E Goldkuhl,⁶¹ att skriva en serie specialartiklar för tidningen, prioriterande yrkeshygieniska problem. För att, som Goldkuhl uttrycker det, "kunna med full säkerhet yttra sig" om lärarnas arbetsituation lät han genom tidningen distribuera ett frågeformulär i ärendet.⁶² Fastän det avser att utröna "det hygieniska tillståndet inom Sveriges folkskollärare- och folkskollärarynnekår" och *ej småskollärarynnekåren*, är företeelsen här värd ett omnämnande.

De av Goldkuhl författade artiklarna, med utgångspunkt från svarsmaterialet han fått⁶³, utkom sedermera i särtryck.⁶⁴ De väckte berättigad uppmärksamhet – såsom i sitt slag högst avslöjande. Wallis refererade dem i en ny skrift om skolhygien (1896) och poängterade i synnerhet den allmänt bristfälliga skolstädningen (a a, s 16 ff; liksom Goldkuhl 1893, s 25 ff): "1.222 lärare hafva redogjort därför och några på ett så håresande sätt, att jag ryser af vämjelse".⁶⁵ Då de båda hygienikerna även fäst sig vid *elevernas roll* i skolans lokalvård får vi synnerlig anledning att återkomma härtill i det följande.

Sockeninitierad dokumentation I: systematiskt urval

Det centralbaserade källmaterialet förefaller att ge otillräckliga indikationer i undersökningssammanhanget. Detta påkallar, att fakta ur kyrko- och skolarkivens protokollsbestånd tas fram och analyseras. Därvid blir nödvändigt att göra ett urval. Jag har stannat för de arkivalier som erbjuder sig vid landsarkivet i Lund, härrörande från de fyra sydvästliga länen (enligt år 1996 gällande administrativ indelning).⁶⁶ Härur är ett systematiskt urval gjort. För ändamålet har 10 olika landsförsamlingar inom arkivdistriktet uttagits på regelbundet sätt. Det omfattar relevanta kyrko- och skolarkivalier från varje landsbygdsförsam-

ling som är *sist nämnd i var fjärde pärm* med arkivförteckningar över de deponerade kyrkoarkiven i landsarkivet i Lund (=pärm nr 1, 5 osv till och med nr 37). Urvalet från arkivets geografiska område utgör i runt tal 1/50 av dess socknar under den aktualiserade fyrtioårsperioden. De valda församlingarna ses fördela sig ganska representativt, både med hänsyn till länstillhörighet,⁶⁷ storlek, topografiska förhållanden och därmed natur- och kulturgeografisk typ.⁶⁸

Socknarna (eller församlingarna) i det systematiska urvalet har fått sitt läge markerat på kartan, figur 1 (med begynnelsebokstaven i resp namn; A, F, G osv). Vidare är socknarna förtecknade i tabell 1 nedan.

Figur 1. Tio socknar i sydvästra Götaland enligt systematiskt urval (=arkivområde för LLA, med år 1996 gällande länsgränser)

Tabell 1. De tio socknarna (enligt 1880 års förhållanden)

Namn	Län	Areal km ²	Folk-mängd	Invånare per km ²	Separat smsk från år	Anm
Augerum	Bl	109	5121	43	1864?	Genom att A då omfattade även Tjurkö sträckte sig socknen tvärs över landskapet
Farhult	Mlm	17	1522	78	1873	
Gödelöv	Mlm	18	784	39	1871	
Karl Gustav	Hld	52	1136	21	1874	Belägen i Västergötland tillhörde socknen då Älvsborgs län (först med namnet Skedeskamma)
Loshult	Krs	92	2427	23	1874?	
Revinge	Mlm	14	436	31	1878	
Stora						
Herrestad	Mlm	18	946	45	1865	
Ullstorp	Krs	11	777	62	1875	
Västra						
Vemmenhög	Mlm	5	550	95	1872	
Övraby	Hld	10	602	52	1884	

Källor: SvOS, Befolkningsförhållanden 1880 (med arealuppgifter som avrundats) samt resp. socknars protokoll (kyst- och sr-); LLA.

Mot antalet valda undersökningsobjekt kan väl primärt anmärkas, att det är lågt. Emellertid får urvalet försvaras:

- Studien hade från början karaktär av provundersökning, varför det systematiska urvalet fick begränsas.
- Det systematiska urvalet har kunnat kompletteras i och genom en del närmast jämförbart material, nämligen kyrko-

kommunalt stoff, intaget i bearbetningar. Vissa fakta återfinns sålunda i två regionala jubileumsskrifter⁶⁹ (se vidare nedan).

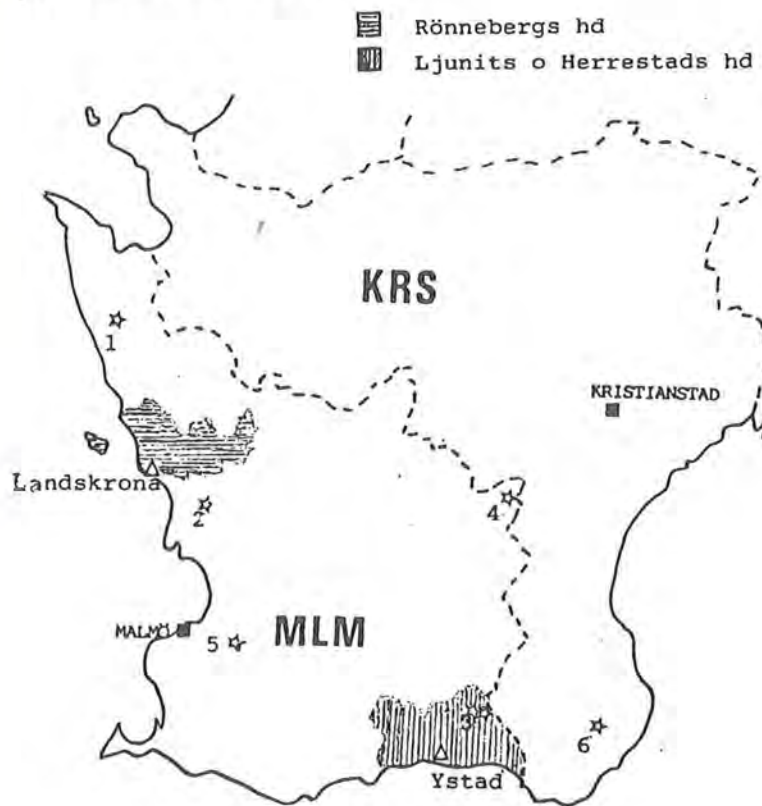
Sockeninitierat källmaterial II: ströfynd

Det är nyss antytt, att två olika minnesskrifter – från 1942 års sekeljubileum – fått ge ytterligare stoff för en bedömning av småskolans lokalvård. I dessa avhandlas respektive uppland till två skånestäder, som på sin tid hade privata småskolseminarier, Landskrona och Ystad.⁷⁰ Såväl omständigheten att de haft var sitt seminarium, som att fylliga jubileumsskrifter om skolväsendet i dessa häradar sedermera utkommit, kan förmodas hänga samman med lokal vakenhet för skolans angelägenheter. Påståendet vidarebefordras dock utan någon analys av sambandet orsak-verkan. Inom förstnämnda område är fyra socknar berörda, inom sistnämnda två socknar, vad gäller skolstämningen som speciellt upptagen bland lärares åligganden.

Förutom dessa källor är i vårt sammanhang enstaka besked om stämno- och skolrådsbeslut framkomna, vilka handlar om uppläggningsen av skolans, i synnerhet småskolans, kontinuerliga lokalvård. Här avses nedannämnda Skåne-församlingar, varifrån av rena tillfälligheter jag i samband med annan arkivletning påträffat dokument som gett uppslag till hands för denna undersökning. Hänvisning också härom anges i fig 2 (se ordningsföljden nedan och motsvarande numrering på kartan):

- 1) Allerum⁷¹
- 2) Annelöv⁷²
- 3) Baldringe och Högestad⁷³
- 4) Svensköp⁷⁴
- 5) Södra Sallerup⁷⁵
- 6) Vallby⁷⁶

Fig 2. Material ur strödd dokumentation om skolans lokalvård (från sex socknar och tre häradar)

Visserligen angår uppgifterna i något fall ett tidigare skede, såsom framgår av det följande. Men de förtjänar att behandlas i studien, eftersom de ger oss något av välbehövlig bakgrund till förhållanden under den egentliga undersökningsperiod som är aktualiserad.

Individanknutet källmaterial

I denna översikt över utnyttjad dokumentation skall slutligen den mest individualpräglade nämnas.

Häribland utgör *lärarnas egna bidrag*, i synnerhet sådana av spontan art för att få klarlagt dåtida lokalskötsel, en mycket smal materialbas. Minnesanteckningar och brev från dem är sällsynta, såvitt det är fråga om vittnesbörd bevarade till vår tid. Spårningen av material ger resultatet att kvinnorna i småskolläraryrket, ehuru antalsmässigt dominerande, inte efterlämnat "lika självklara källsamlingar" som männen.⁷⁷ De manliga lärarna, nästan alla i den egentliga folkskolan, var tidigare och ivrigare verksamma för sin kårs professionalisering. De befann sig dessutom närmare rösträtten eller hade uppnått den (i det kommunala).

För övrigt måste vi uppmärksamma, att lokalvården hörde hemma i kroppsarbetarsektorn. Att skriva om den tedde sig föga naturligt. Apropå "att skura golv" har en kulturforskare åtminstone gjort följande principiella iakttagelser:

Vad vet vi om hur det var bestämt förr i tiden med renhållningen – i synnerhet då av golven [...]?⁷⁸

När vi söker få svar på dessa frågor, finner vi snart att rengöringen är en av de mera svårutforskade hemsysslorna. Det finns sålunda ytterst få redskap bevarade på grund av deras slit- och slängkaraktär [...].⁷⁹

I närmast total avsaknad av egentligt brevmaterial i ärendet har jag penetrerat en del skoltidskrifter från den aktuella perioden för att skapa mig en föreställning om lokalskötselns läge, såvitt möjligt sett från katederhåll. Det gäller närmast de åtta första årgångarna av *Tidning för lärarinnor*.⁸⁰ De artiklar av hithörande innehåll jag kunnat finna är mycket få; antalet inskränker sig under denna tid till endast elva (1898–1905).⁸¹ Detta magra resultat blir inte heller väsentligt upphjälpt av de genomgångar jag gjort i *Svensk Läraretidning*.⁸² Under tidningens första sexårsperiod, årgångarna 1882–1887, har inalles tolv notiser och artiklar setts direkt behandla den aktualiserade frågan. Under en andra period – jag har valt de fyra årgångarna 1899–1902 – visar sig inte flera än fyra textbidrag framkomma i ärendet.

Utom i nämnda material har enstaka fynd kunnat säkras ur *levnadsteckningar inklusive självbiografier*. De är hämtade ur lärarpress och dagstidningar samt i ett fall en lärarinns minnesanteckningar i original, som jag förfogat över.⁸³

Ytterligare vill jag peka på ett antal *uppteckningar*, ur vilka en del aktuell dokumentation om skolans lokalvård stått till buds. Gemensamt för dem är, att de tillkommit som ett led i traditionsinsamlande och kulturhistoriskt syfte, att Folklivsarkivet i Lund står bakom dem och att mitt speciella urval utgått från uppteckningsmaterialet under rubriken undervisning.⁸⁴ Samtliga uppteckningar av relevant slag har jag funnit härröra från personer i deras ställning som förutvarande skolelever; inte som f d lärare. När meddelarna framställer sina minnen för respektive upptecknare (eller själva skriver ner dem), har i samtliga fall *lång tid förflutit från deras skolupplevelser*.⁸⁵ Då det ej rör sig om dateringar och dylikt mera preciserat torde det trots allt ej ligga något äventyrligt i att utnyttja vittnesbörden, särskilt som de insätts i ett vetenskapligt sett komparativt sammanhang.⁸⁶

Kompletterande reflexioner

Sedan redogörelsen för användningen av olika källor härmed är avslutad bör valet av rubriker för de relevanta kapiteldelarna ges någon motivering.

Att helt konsekvent gruppera källorna enligt beteckningarna otryckta och tryckta har befunnits otillräckligt och mindre funktionellt. En dylik indelning tillhör naturligen en konventionell referensförteckning. Men här har det varit angeläget att i samband med källkritiska anteckningar ange gemensamma och skiljaktiga drag i dokumentationens reella bakgrund. Frågan har med andra ord varit: hur initierades en gång det ena och det andra som nu kommit att utgöra källmaterial?

Av analyserna, som skall följa härefter, torde framgå att de omväxlande rör sig om mjukdata och hårddata. Så är fallet, oavsett den gränsdragning som centraliterad, lokaliterad

och personanknuten dokumentation fått markera i det föregående.

Undersökningsresultat som vid första påseendet förefallit lämpliga att analysera och jämföra på kvantitativt sätt har inte alltid medgett, att metoden i praktiken appliceras på materialet ifråga. Sådant kan exempelvis bero på att observationstidpunkterna ej sammanfallit. Stämмо- eller skolrådsbeslut i en viss fråga har kanske emanerat från ett år i X socken, från ett helt annat år i Y socken. Samma slags erfarenhet gör man vid jämförelser mellan olika inspektionsberättelser. Det minimikrav på styrsel i resultatredovisningen som är erforderligt får tillfredsställas genom att fakta presenteras någotsånär likformigt. Det är: *ungefärligen tidsangivna*. Tre aktuella perioder à cirka 15 år skall i görligaste mån utnyttjas för ändamålet. Angivna i tidsföljd blir dessa: till och med år 1874, t o m 1889 samt t o m 1904.

Beskrivningen av enskilda företeelser, som i föreliggande fall förekommer, syftar till att fastställa vilken roll de spelar i en skolutveckling. Visserligen avses här inslag som i sin relativa ringhet varit förbisedda men dock haft betydelse i utformningen av både lärartyp, elevsituation och skolmiljö.

Om framtagning och utvärdering av fakta i händelseförloppen skall slutligen en viktig principiell iakttagelse vidarebefordras. Den är gjord av en erfaren litteratur- och lärdomshistoriker och är värd beaktande i det originellt präglade sammanhang vi nu rör oss:

En uppenbar fördel har hårddata förutom sin exakticitet: de kan presenteras snabbt och kortfattat. Den som laborerar med mjukdata måste förete en utförligare bevisning. Det kan behövas många ord för att ekvivalera en enda siffra. Sorgligt men sant: en av humanistens få vägar till en tillförlitlighet, som kan närma sig de exakta vetenskapernas, är omständligheten [...].⁸⁷

3. Redovisning och analys

Faktaredovisningen i det följande struktureras i ett par olika avseenden. (1) Frågeställningens tredelning – med de presenterade huvudaspekterna: om folklig sed, om barnarbete och om småskolläraernas professionalisering – återkommer genomgående i mån av de fynd som redovisas. Detta kan närmast karakteriseras som en horisontell skiktning. (2) Vidare får källornas ursprung avgöra den egentliga dispositionen av innehållet, dess vertikala anordning i underavdelningar.

Folkskolinspektörerna om lokalskötseln

Som deltidsanställda⁸⁸ har de första folkskolinspektörerna främst sökt övervaka utbyggnad och konsolidering av själva skolorganisationen.⁸⁹ Det framgår av inspektionsberättelserna. Häri kom de i varje fall ganska ofta att förbigå den viktiga angelägenhet som skollokalerens kontinuerliga skötsel borde ha utgjort. Nedan framgår, att knappast var femte inspektör inom den första uppsättningen rapporterat om lokalvården (tabell 2), ändock ett problem värt att underställa ecklesiastikdepartementet som uppdragsgivare. Efter cirka 30 år hade som synes en förbättring inträtt, i det att mer än halva antalet ämbetsberättelser upptog också nämnda grupp av ärenden.

För att objektivast möjligt bedöma noterade detaljer i inspektionsberättelserna måste vi observera, att vad som där upptagits ger oss del av *tendenserna* inom ett område. Det är mera ovanligt, att en inspektionsrapport konkret nämner något enskilt fall – som idealiskt eller ”till varnagel”. Berättelserna avspeglar därför inte direkt, i vilken utsträckning helt lokalt i en socken ”sådana förhållanden förekommit, hvilka fordra skyndsamt rätelse”⁹⁰ och därför anmälts till domkapitlet.

Tabell 2. Inslag om skolornas lokalvård i folkskolinspektörernas berättelser

Perioder: I. 1864–1866 II. 1882–1886 III. 1899–1904

SG= Sydvästra Götaland
ÖG= Övriga Götaland
SV= Svealand
NL= Norrland

Landsdel	Antal berättelser behandlande lokalskötsel*			Påtalade bristfälligheter / antal omnämmanden i berättelserna (I, II, resp III)				
	period I	period II	period III	Bristfällig renhållning i allmänhet	Gles städ-frekvens	Torr-sopning	Barn-arbete	Övrigt
SG	2 (3)	1 (7)	4 (7)	0+0+2	1+0+0	0+0+1	0+1+2	1+0+1
ÖG	0 (12)	2 (17)	13 (19)	0+2+3	0+0+2	0+0+3	0+0+9	0+0+0
SV	2 (8)	5 (12)	6 (10)	1+2+0	1+2+0	0+0+1	0+3+7	0+0+0
NL	1 (5)	2 (10)	5 (11)	1+1+2	0+0+0	0+0+1	0+2+4	0+0+0
Summa	5 (28)	10 (46)	28 (47)	2+5+7 14	2+2+2 6	0+0+6 6	0+6+22 28	1+0+1 2

* Inom parentes: totalantal inspektionsområden.
Källor: Ber Fsk från resp period.

Redan av sammanställningen härovan torde framgå, att *torrsopningens* vådor inte beaktats, förrän tuberkulosens natur och spridningssätt rent medicinskt börjat bli kända. Vidare tycks det ofördelaktiga i att *barnen brukade städa* skollokalerna ha påtalats först i och med att Robert Kochs stora upptäckt blivit allmänt bekant. Tänkbart är, att den livliga politiska debatten om barnarbete i hantverk och industri medverkat till ökad uppmärksamhet också på skolmiljöns betydelse.

De genomgångna ämbetsberättelserna innehåller egendomligt nog endast *ett* påtagligt vittnesbörd om lärarpersonalens medverkan i skolstädningen.⁹¹ Det är då Nils Torpson från sitt inspektionsområde i västra Skåne skriver:

Nästan öfverallt på landsbygden hafva skolrummen gjort ett behagligt intryck af ordning, renlighet och snygghet [...].

Städningen ombesörjes i regel af lärare eller lärarinna mot ersättning af vanligen 50 kr. för folk-, 30 kr. för småskola.

Emellertid förekommer några gånger (signifikativt: under de inspektionsperioder jag kallat I och II) uttryckssätt som ger intryck av att vederbörande inspektör tolkat sin instruktion så, att *undervisarna* själva hade bort befatta sig med skolstädningen.⁹² Den legendariske folkskolinspektören Elof Quiding från Landskronatrakten känner till vad föranmälda inspektionsbesök kunde innebära. Han skriver sålunda, att skolsalarna "i hvardagslag" långtifrån alltid eller överallt hölls i "önskligt" skick. Men det finner han bero "till stor del [...] på lärarnes eget renlighetssinne".⁹³ Då Quiding ingenting tillägger om vilka som är lokalvårdare, kommer man till slutsatsen att han ansett vederbörande lärare ägnad att personligen, ja ensam, fungera som sådan.

Till samma slutsats kan man vara benägen anknyta efter studiet av ytterligare några inspektionsberättelser. En inspektör i Västergötland skriver helt allmänt, att det är "klent bestådt [med] snyggheten i skolrummen".

Der [...] läraren har sinne härför, blifva skollokalerna, äfven om barnen hafva städningen om hand, i detta afseende drägliga nog. Här, såsom i allt annat, som hör till skolan, beror mycket på läraren.

Underförstått: arbetsledare eller själv städare skulle läraren enligt detta vara den för lokalvården ansvarige i sin skolsal. Det är tydligt uttalat i en samtidig inspektionsrapport från Småland:⁹⁴

[...] då jag utan föregående anmälan besökt skolorna, har en och annan lärare eller lärarinna fått uppbära befogadt klander för underlåtenhet [!] att hålla lokalen städad och snygg.

Uppenbart är, att uppfattningen om läraren som skolans självskrivne – helst oavlönade eller underbetalda – lokalvårdare småningom gav vika. Från den sista av de observerade inspektionsperioderna (kallad III) föreligger inga sådana uttalanden

som de nyss relaterade. Det kan anses vara tecken på att folkskolans lärare nu hade nått en respekterad profession och småskolans lärare börjat professionaliseras, låt vara under ett mycket långsamt förlopp.⁹⁵

Det är påfallande, att ingen av de granskade inspektionsberättelserna iakttar någon märkbar åtskillnad mellan småskollärare och folkskollärare i deras funktion som arbetande lokalvårdare eller som arbetsledare i skolstädningen. Småskollärarna var tillsvidare de mera förbisedda och föranledde ringa uppmärksamhet.⁹⁶ Deras stadium var ganska styvmoderligt behandlat till och med i inspektionsrapporterna. Men en av de få gånger småskollärarinnorna här fått glimta till för sin omsorg om lokalskötseln – och troligast för att ha aktivt deltagit i den – får de beröm:⁹⁷

Ofta får man göra den iakttagelsen, att lärarinnorna visa större angelägenhet än lärarne derom, att skolsalen hålles städad och snygg.

En analys av uttalandena, som folkskolinspektörerna gjort beträffande den speciella barnarbetsituationen då skolhuset skall eldas eller städas, resulterar i att även den andra omgången inspektörer helt stillatigande eller utan märkbar protest godtar, att eleverna på sina håll sköter denna lokalvård – stödda av sin lärare eller ej, det förblir okänt. *En* reservation med bestämd formulering visar dock den folkskolinspektör som tillägger, när han beskrivit elevernas ”renhållning af skolsalarne [såsom] ej alltid tillfredsställande”,⁹⁸ att

Det är ej att begära, det de mindre barnen skola kunna med tillbörlig omsorg verkställa densamma.

Först senare ses inspektörerna allmännare reagera mot detta slag av barnarbete – i skolans egen regi! – och argumentera även utifrån nyväckta krav på förebyggande hälsovård bland eleverna. Under inspektionsresorna hade dessa statens ombud att bekämpa missriktad kommunal sparsamhet i och med ”uppfattningen att barnen själfva [under sina städningsbestyr] få praktisk

öfning”⁹⁹ liksom även ”många lärares och i synnerhet lärarinorns mening, att det är lättare att hafva tillsyn öfver barnens än äldres arbete”.¹⁰⁰

Nyss återgivna citat visar ganska tydligt, att småskollärarinnorna på åtskilliga håll var städledare med eller utan aktivt deltagande i lokalvården. Målsmännens inställning till skolans eget barnarbete sades växla. Men ännu vid sekelskiftet kunde det heta:¹⁰¹

Allmogen vidhåller energiskt, att barnen genom detta åliggande ”skola lära sig göra nytta och ej blifva för fina.”

Här var tillsynes det gamla bondesamhällets arbetsvillkor bestående.

1888 års skolhygieniska undersökning

Rubricerade rundfråga inom lärarkåren i vårt land förefaller att ha varit ambitiös till sin natur.¹⁰² Men småskollärarna besvarade enkätformuläret i obetydlig utsträckning, sannolikt då det bland dem fanns ringa eller ingen facklig frimodighet.

De många disparata svaren på enkätens frågor har knappast underlättat resultatens publicering. Deras bearbetning och utvärdering är också presenterad på ganska svåröverskådligt sätt (Wallis 1895). Ett exempel torde visa detta (a a, s 34). De tre frågor bland 41 som ligger inom ramen för vår studie och som gäller *ett* län föranleder följande utbredda text:

[Blekinge läns landsbygd:] *Städning* företages i 11 skolor dagligen, i 2 hvar och hvarannan dag samt i 8 1 à 2 gånger i veckan.

Rengöring med skurning företages i 1 skola 1 à 2 gånger i månaden, i 9 skolor 4 till 6 gånger om året, i 4 skolor 2 till 3 gånger om året samt i 1 skola 1 gång om året. Städningen verkställles af barnen, skurningen af lejda personer i 9 skolor, både städning och rengöring af lejda personer i 12 skolor samt ensamt af barnen i 1 skola. Den är tillfredsställande i 4 skolor samt mer eller mindre otillfredsställande i 13.

Ur bearbetningen av enkäten är här de mest aktuella variablerna tillvaratagna. Med tillhörande värden återfinns de nedan (tab 3). Tabellen inskränker sig till summan för hela landet (dvs dess landsbygd). Därjämte får sydvästra Götaland sina relevanta resultat noterade länsvis.¹⁰³

Tabell 3. Hygieniska förhållanden inom den obligatoriska skolan 1888

I. Delresultat betr städningen

Område (län etc)	Antal rapporterade		Vilka ombesörjer skolstädningen? (antal svar)					
	Folk- skolor	Små- skolor	Den regelbundna städningen			Skurningen (månads-, kvartals- el terminsvis etc)		
			Eleverna	Lejda personer	Målsmän	Eleverna	Lejda personer	Målsmän
Hela riket (lands- bygden)	1091	201	701	346	3	145	756	132
Härav:								
Bl län	22	1	10	12	-	1	21	-
Krs "	98	9	19	64	-	18	65	-
Mlm "	124	18	20	87	-	11	96	-
Hld "	22	2	14	8	-	2	19	-
S:a dessa 4 län	266	30	63	171	-	32	201	-

Anm. Rapportantalen i de två vänstra kolumnerna motsvaras inte helt av vad som specificeras i högerkolumnen, eftersom i vissa fall en del frågor i enkäten förblivit obesvarade.

Källa: Wallis 1895 (= SAF:s och Sv Ltg:s enkät 1888).

I min metodologiska introduktion (början av kap 2) är antytt, hur överlag småskolans rapportering för hela landet betraktat representerar ett fåtal, både absolut och med hänsyn till småskolläraernas andel av hela lärarkåren. Denna disproportion är ännu mer framträdande i de fyra sydvästra länen. Rapporterna

om skolhygien stammar här till 90 % från den egentliga folkskolan och till blott 10 % från småskolan. Gissningsvis har förhållandet delvis sin grund i att det jämförelsevis öppna landskapet, med mera utbyggd samfärdsl, fostrat lärarna till tidig facklig medvetenhet, dock i den mån de ägde rösträtt. Det blev väl vid denna tid själva folkskolstadiets lärare, med stark manlig övervikt på landsbygden¹⁰⁴ som nästan ensamma intresserade sig för facktidningens initiativ.

Uppgifterna om "lejda personer" som arbetskraft i den regelbundna skolstädningen är intressanta. Medan på landsbygden i landet i dess helhet städningen endast till en tredjedel hade skötts av särskilt "lejda" lokalvårdare skulle mer än två tredjedelar av skolorna på landet i sydvästra Götaland räkna med samma slags arbetskraft – allt enligt enkätsvaren.¹⁰⁵ Att döma av åtskilliga stäm- och skolrådsprotokoll (jfr den senare delen av kapitlet) var de lejda personerna mindre ofta deltidsanställda städerskor; fastmera lärare i en del fall, lärarhustrur i något flera fall, småskollärarinnor i kanske de flesta fallen.¹⁰⁶ Det är långt ifrån hypotetiskt att göra detta antagande; ur tabell 3 ovan måste, i brist på uppgifter, två tilltänkta sifferkolumner "Lärare" helt utgå...

De speciella enkätformulären upptar utrymme för "öfriga upplysningar". Tillfället att anonymt formulera sådana förefaller sorgfälligt utnyttjat: Wallis 1895 har berett plats för ett stort antal.¹⁰⁷ Många av dem är i formuleringen djärva. Innehållsmässigt avslöjar de åtskilliga delvis oanade brister i skolhygien.

Vi gör ett axplock bland lokalvårdsdetaljer av detta slag:¹⁰⁸

Att barnen åläggas eldning och städning i skolan har ett menligt inflytande på barnens hälsa, enär de under ogynsam väderlek måste vistas våta och frusna minst en timme i kallt rum. (Jkp; s 25)

Anmärkes, att skolrådet i stället för att ersätta någon för eldning och städning uppmanar lärarinnan att låta barnen städa sin skolsal. (Krs; s 45)

[...] många barn ha lång väg att gå om morgnarna, hvadan de ej hinna fram i rätt tid för verkställandet af detta arbete [eldningen], då i sådant fall läraren själf får elda, om rummet i rätt tid skall blifva uppvärmdt. (Ålb; s 54)

Barnen äro ådömda att skaffa sopkvastar, men oaktadt kraftiga anmaningar saknas sådana ofta. Skolrådet bryr sig ej ens något om renhållningen och anskaffar ej sopskyffel. (Vrml; s 61)

[...] i 1 skola ombesörja skolflickorna städningen och skurning-
en under tillsyn och medverkan af därför särskildt aflönad lärarinna. ("De smärre städerna"; s 87).

Med enkätresultaten som utgångspunkt ger dessa interiörer oss anledning att studera en tabellarisk redogörelse för vad rapportörerna hade att säga om *städningsfrekvensen* (tabell 4; resultaten den presenterar skall i någon mån analyseras i närmast följande avsnitt).

Tabell 4. Hygieniska förhållanden inom den obligatoriska skolan 1888

II. Delresultat betr städfrekvens i sydvästra Götaland

Län	Regelbunden städning. Antal rapporterade skolor/klasser (N=258)						Grundlig rengöring och skurning i skolan. Antal skolor/klasser enl rapporten (N=232)							
	Dagligen	Varje eller varannan dag	2-3	2	1-2	1	1-2 ggr i mån	4-6	3-6	2-3	2	1-2	1	Övriga alternativ
			gångar i veckan				gångar om året							
Bl	11	2	-	-	8	-	1	-	9	4	-	-	1	1
Krs	5	70	-	-	10	-	1	6	-	25	-	-	27	*
Mlm	9	24	-	73	12	12	-	-	15	11	28	13	23	1: en g/v 26: "aldrig"
Hld	7	-	5	7	3	-	2	-	6	10	-	4	-	
S:a	32	96	5	80	33	12	4	6	30	50	28	17	51	46: sällan el aldrig
(%)	12	37	2	31	13	5								

* 1: en gång/15 år
1: 2 ggr/10 år
18: "aldrig"

Källa: Wallis 1895; ur SAF:s och Sv Ltg:s enkät 1888

En uppföljning: den yrkeshygieniska enkäten 1892

I sin sammanfattning av en arbetshygienisk rundfråga bland lärare blott fyra år efteråt fastslog undersökningsledaren (Goldkuhl 1893), att "blott från några få skolor [...] en särskild städerska" omtalats (s 25). Läget hade inte märkbart förändrats de senaste åren, enligt vad man förstår av sammanhanget:

På landsbygden få skolbarnen vanligen i tur och ordning sopa och städa skolrummet och flerstädes äfven ombesörja skurning och eldning.

Dylik sägs förekomma också när eleverna, "såsom ej sällan händer hafva 1/4 à 1/2 mil till skolan". Doktor Goldkuhl fick genom resultaten av den nya enkäten belägg för lärarnas direkta medverkan i lokalvården:

Några lärare meddela, att de själfva öfvervaka städningen, och de få således äfven sin beskärda del af det i högan sky uppgjagade och fördärfbringande dammet.

Mot städningens utförande skulle han rikta amper kritik. Detta med all rätt: man städade blott "i några få skolor [...] med en våt kvast eller med våt sand, våt sågspån e.d."¹⁰⁹ Därjämte hade det blivit definitivt uppenbart, att både den vanliga städningen och storstädningarna sköttes med alldeles för långa intervaller.

För sin del hade Goldkuhl uppdagat, att omkring 400 av landets skolor hade ett relativt tillfredsställande storstädningsprogram, "5 à 6 gånger årligen" eller oftare. Däremot, skriver han i nedtrappningens tecken vidare:

I omkring 400 skolor skuras 3-4 gånger om året, men i 200 endast 2 gånger och i 80 blott 1 gång om året. I återstående 45 skolor, de allra flesta belägna i det rika och bördiga Skåne, har man sådan vattenskräck eller fasa för renlighet, att där *aldrig* skuras. [...] jag kan styrka min utsago i fall någon tviflar på uppgiftens sannfärdighet [...].

Dessa iakttagelser bör lämpligen kombineras med vad 1888 års enkätresultat utvisar (jfr tab 4). Av 258 rapporter om den regelbundna skolstädningen företer *blott halva antalet* (s:a 128) en tillfredsställande frekvens i det att lokalerna sopats varje eller

varannan dag. Vad beträffar den grundliga rengöringen, ”skurningen”, var situationen än sämre. Härom kan 232 rapporter från de fyra relevanta länen allt efter frekvenstal grupperas sålunda:

				%
4	skolor:	1–4 ggr/månad	mycket tillfredsställande	2
86	”	2–8 ggr/år	mer eller mindre försvarbart	37
96	”	mera sällan	otillfredsställande	41
46	”	sällsynt el aldrig	helt klandervärt	20
Sydvästra Götaland				S:a 100 %

I en nutida kultursociologisk studie hävdas helt kritiskt, att det ännu långt in på 1900-talet kunde förefalla, ”som om smutsigheten tätar ju längre söderut man kommer i landet” och mest märkbart ”i det skiktade och feodala Skåne”.¹¹⁰ En angelägen analytisk reflexion här och nu måste stanna för citaten. Men det må ske mera i förbigående. Ty fortsättningsvis yttrar författaren sig om själva bondekulturen (till en tid delvis förbunden med landsbygdens småskolor, såsom hävdats ovan). Han säger att densamma, framförallt *feminint* företrädd genom ”kvinnlige tjänstehjon”, haft

[...] produktion av levnadsförnödenheter, inte vård av miljön [som det] primära målet för deras insatser.

Huset städades alltså ytterst sällan. Orsaken var icke lättja [...] utan ointresse.

I vårt sammanhang har förklaringen tydligt berättigande. Tillspetsat uttryckt frambragte läsepigorna – och tätt i deras spår småskollärarinnorna – ju sådana ”levnadsförnödenheter” som en nödvändig läs-, skriv- och räknefärdighet, den de med nit förmedlade jämte någon kristendomskunskap. Häri bestod deras huvuduppgift.

Arkivens vittnesbörd: tio socknar i urval

Nu till det systematiska urval av rent primärt källmaterial som redan är uttaget att få sin analys. Det är relativt enhetligt, fastän dels knutet till kyrkan, dels direkt till skolan. Kyrkan var hela den angivna tiden huvudman för skolan. Då var kyrkostämman – och allra tidigast sockenstämman – beslutande lokal myndighet för småskola och folkskola. Skolrådet var utredande och verkställande organ. Kyrkoherden var då självskriven ordförande i bådadera. Särskilt i början av folkskolans existens kunde åtskilliga skolärenden delegeras till kyrkoherden ensam. Så till exempel tycks småskollärarnas undervisningsprov liksom även ärenden om deras tillsättning och entledigande inte sällan ha skett genom dennes egna åtgärder, till och med utan någon protokollär anteckning.

Nedan skall i förekommande fall – till förmån för behövlig strukturering – de perioder som redan lanserats få behålla benämningarna I–III (alltså t o m år 1874 resp 1889 samt 1904). Indelningen bör vara acceptabel genom att perioderna ganska väl ansluter sig till de inspektionsperioder som inventerats (tab. 2).

Augerum. (I) I denna vidsträckta socken hade småskolor tidigt börjat inrättas. År 1865 rapporterade man till domkapitlet:¹¹¹

Med statsbidrag hugnade småskolor äro [...] tre, wid hvilka underwisningstiden är bestämd till tio månader, och har under 1864 fortgått 43 $\frac{2}{3}$ veckor.

Tecken tyder på att bland de här införda småskolorna några primärt fått sin art bestämd av en mångenstädes uppluckrad uppfattning om skolorganisationen, nämligen den kommunal-ekonomiskt påverkade ”tanken på småskolan som en ersättning för folkskolan”¹¹² – med torftiga pensa och låg lärarlön.

I Augerum framkommer intet i skolans utgifts- och inkomststater eller räkenskaper under denna period,¹¹³ som skulle antyda att lärare fått lön för att ha befattat sig med lokalvården i

respektive skola. Någon speciell skolstäderska var inte heller anställd.

(II) Socknens skolrådshandlingar är på ovannämnda punkt ganska fåordiga. Trots det skall noteras, att lärarnas lokalvårdsplikter här med tiden blivit förknippade med ett uppseendeväckande beslut. Lunds domkapitel hade tidigt lanserat ett normalreglemente för folkskolorna i stiftet, där en av paragraferna (§ 35) innehöll denna passus:

Skolrummens eldning och städning skall besörjas af pålitlig person mot ersättning efter öfverenskommelse med skolrådet.

År 1885 var skolrådet emellertid redo att helt öppet desavouera sig självt genom följande ställningstagande visavi sitt antagna reglemente (där domkapitlets version finns inbegripen!):¹¹⁴

§ 3. Städning i skolorna. Skolrådet var alltför välbekant hvad i § 35 af skolreglementet stadgad är, men i betraktande af kommunens pekuniära ställning ville skolrådet hafva den uppmaningen tillställd de respektive skollärarne att de, behjertande kommunens tryckta ställning, måtte på det gamla sättet [!] genom barnen företaga den dagliga städningen och eldningen, såsom ännu sker i några skolor. Annorlunda är det med skurning.

(III) Under nu följande period ses intet nytt beslut ha tillkommit, som skulle medföra ändring i sålunda befast praxis, "det gamla sättet". Inte heller ändras väl det tysta förfaringsätt som förmodas ha bestått i att "några skolor" tillämpat rent barnarbete (jfr ovan), och andra kanske hade en "pålitlig" småskollärlarinna som lokalvårdare. Ersättning? – Oss obekant.

Farhult. (I) Fram till 1872 fanns här "roteskolor", av allt att döma två till antalet. Deras ambulerande karaktär medförde, att lärarna var garanterade "vivre".¹¹⁵

(II) Regelrätta småskolor är omnämnda 1873. Kyrkbyns småskola uppges då förenad med årliga utgifter till "penninglön 150, vedpenningar 75 [riksdaler]". År 1877 hade Heljaröds småskola en något högre årskostnad, men någon städningersättning finns inte angiven (ibid).

Direkta utgifter för kontinuerlig lokalskötsel noteras inte mer än i ett avseende:¹¹⁶

Rörande sotning i skolhusen öfverenskomms med lärare och lärarinnor, att dessa skulle tills vidare för densamma ansvara mot erhållande af följande ersättning för år [...] lärarinnorna i Heljaröd och Wiaköp hvardera 7 kr. [...]

(III) Viss förklaring till att utgifts- och inkomststaterna saknat andra poster för lokalvård ges i början av år 1890. Då är ett beslut antecknat¹¹⁷ att man låter

nästa söndag vid församlingens gudstjenst bekantgöra [...], att Skolrådet för flera år sedan bestämt, att städningen i socknens folkskolesalar skall verkställas af de äldre skolbarnen [...].

Två kommentarer inställer sig osökt. Någon ursprunglig annotation om skolrådets tidiga ställningstagande kan inte påträffas; sannolikt var folkskollärarna ansvariga för eldning i sina skolsalar och småskollärlarinnorna för både eldning och städning i sina, möjligen gratis.

Socknens skolreglemente, antaget av domkapitlet år 1883¹¹⁸ innehåller bl a dessa bestämmelser, vid vilkas tillämpning man lokalt torde haft svårt att skilja mellan diktat och överenskommelse:

§ 27. Lärare och lärarinnor åligger: [...] att ombesörja eller, der öfverenskommelse härom icke kan träffas, hålla tillsyn öfver skollokalerens städning och uppvärmning [...].

§ 33. [...] Skolrummens eldning och städning skall, såvida ej öfverenskommelse derom kan med vederbörande lärare eller lärarinna träffas, besörjas af pålitlig person mot ersättning efter öfverenskommelse med Skolrådet.

Gödelöv var en typisk herrgårdssocken: av dess 20 3/40 mantal utgjordes hela 19 1/5 mtl av frälsejord.¹¹⁹ Som uttryck för en sådan adelshegemoni ses folkskolväsendet i socknen ha blivit en direkt fortsättning på privatskolan vid Björnstorps säteri. Dess huspredikant fick ett antal år vara folkskollärare i Gödelöv.

(I) Nyssnämnda tjänstekombination bestod till och med våren 1870. Då avgick dittillsvarande pastorn-skolläraren V Brunn-

ström. Under dennes tid hade ersättning utbetalts "för eldning och städning i Skolan" med 20 rdr rmt per år, uppger skolräkenskaperna.¹²⁰ Troligen var det inte han utan någon särskild städerska som brukade lyfta beloppet.

Efter det att socknen 1871 fått separat småskola, kvarstod ersättningen tillsvidare oförändrad. Emellertid är det endast *en* städningsverifikation om året som numrerats i kassaboken. Därför kan vi förmoda, att folkskolläraren och inte småskollärarinnan fått uppbära arvode för sådana bestyr.

(II) År 1879 fick Gödelöv ett nytt, centralt beläget skolhus, detta tack vare en nobel slottsherres stöd. Då infördes också en ny skolorganisation med två lärare i den egentliga folkskolan. Själva dagen för skolinvigningen visar sig den gamla traditionen från herrgårdstidens egen skola bli fullföljd: att läraren ej var ålagd städning *utan ersättning* eller utan särskilt biträde. Ty skolrådet tecknade sig då för

ett af pigan Hanna Nilsson gjordt anbud att för ett arvode af 30 kronor om året elda och städa alla tre skolsalarne, och skulle detta beslut underställas kyrkostämmans pröfning.¹²¹

(III) I glädjen över skolförbättringen hade man alltså befriat även småskollärarinnan från städningstvånget. Denna åtgärd blev, såvitt man kan se, bestående i den lilla socknen.

Karl Gustav. (I) Socknens skolrådsprotokoll, genomgångna för tiden 1864–1899, visar sig sakna besked om hur man här hade lagt upp skolstädnings.¹²² Dess skolväsen företer i början bilden av ambulerande skolor¹²³ med halvtidsläsning, lämpade för glesbygden. De halvtidsläsande skolorna var (alltför) länge omhuldade i västgötasocknarna.¹²⁴

(II–III) Den första småskolan tillkom år 1874. Dess karaktär framgår ej helt av tillgängliga arkivalier; var den ett förberedande stadium eller endast en ekonomiserad ersättningsform för den egentliga folkskolan? Ovisst vilket. Ur handlingarna kan emellertid inhämtas, att ingen formell utgifts- och inkomststat

förekom förrän under 70-talet. Den blev för övrigt inte specificerad i olika poster förrän 1879.¹²⁵

En intressant upplysning står oss till buds i ett kyrkostämmoprotokoll,¹²⁶ som förts i samband med "insynning af Vestra skolhuset", färdigt nämnda år. Där heter det:

§ 5. Vidare beslöts, att skurning af skolsalen verkställes i tur och ordning matlagsvis af samtliga inom skolområdet, och anmodades Herr Skolläraren Norberg utöfva tillsyn å verkställigheten af detta beslut. Ifall någon undandraget sig fullgörandet af denna skyldighet, lejes på den försumliges bekostnad.

Häraf frestas man dra slutsatsen, att skolstadgans bestämmelser om "husfäder", som alternativt kunde inrätta småskola, i praktiken motsvarades av att dessa ibland – utan vederlag – anmodades svara för att en skolanläggning fick tillbörlig vård. Men även andra reflexioner inställer sig. Den kontinuerliga renhållningen och eldningen i skolan förefaller lärare och/eller elever själva ha fått ta itu med på bästa möjliga sätt.¹²⁷ Och vad angår skolans grundliga rengöring har man kanske nöjt sig med sådan blott två gånger om året. Det antyder räkenskaperna från grannsocknen Gunnarsjö, som exempelvis upptar detta blygsamma antal åren 1875 och 1877; år 1876 förefaller skurningen ha varit en helt enstaka företeelse.¹²⁸

Loshult. (II) Denna socken är i ett par avseenden ganska lik den nyss omskrivna. Liksom Karl Gustav har den ett undångömt läge i sitt landskap. Båda omfattar glest befolkad skogsbygd.

Till att börja med lyser Loshults skolors räkenskapsbok¹²⁹ med total avsaknad av varje städningskostnad. Det är först vid 1889 års utgång som en direktpost tillkommer, relevant i sammanhanget: "Eldning o. städning i Loshults och Stockhults [folk-]skolhus 35:–". Däremot uppvisar småskolans lokaler inga motsvarande utgifter.

(III) Omsider förefaller skolrådet dock ha kommit ifrån uppfattningen att vissa lärare skulle vara skyldiga att sköta skollokalerna. Då var man inne i det begynnande 1900-talet.¹³⁰

Medan "eldning och städning m.m." 1893 betingade endast 26:40 kr, var summan år 1901 ca 118 kr och 1907 ca 213 kr. Trots den ökande tendensen är det dock ovisst, om man avlönade även småskolans lärare för deras (förmodade) arbete med skolstädning perioden 1874–1898, då den citerade "Special-Räkenskapsbok" fördes.¹³¹ Skolrådsprotokollen ger inga entydiga belägg.

Revinge. (II) Under de första åren av småskolans existens är intet som helst belopp anslaget till lokalvård bland dess få budgetposter. Ett sådant ses i staten för 1882, där småskolan tilldelats blygsamma 15 kr för eldning och städning, 5 kr för sotning; ovisst till vem beloppen skulle betalas.¹³² Särskild skolstäderska kan då ha varit anställd – och snart slutat. Ty efter två år upptogs bland kyrkostämmans ärenden¹³³

att besluta rörande småskolelärarinnans i Refvinge begäran att från och med innevarande år få 10 kronor årligen för eldning och städning i skolrummet.

Stämman beviljade hennes anhållan, och bland ännu bevarade verifikat¹³⁴ kan läsas:

Af skolrådet i Refvinge har jag nu, för år 1883, bekommit den mig tillerkända ersättningen, bestående af tio (10) kronor för eldning och städning i småskolan, hvilket härmed qvitteras. Refvinge den 31 mars 1884.

Boel Larsson, lärarinna.

(III) Mycket mera finns inte tillagt om skolstädningen i socknen i de aktuella dokumenten. Det skall endast noteras, att vid periodens ingång städersättningen för både små- och folkskolan hade uppgått till 33 kr – men för år 1900 stigit till 100 kronor, nu troligen för att arvoda en särskild anställd städerska.¹³⁵

Stora Herrestad. (I–II) Här blev efter en trevande inledning med viss småbarnsundervisning en "småbarnsskola" fastare etablerad med särskild stat uppgjord år 1866.¹³⁶ Städningkostnader var inte nämnda – förklarligt, eftersom avgående skolläraren, verksam i bygden alltifrån lankasterskolans dagar, hade

rest enerverande ersättningskrav för sina mångåriga bestyr med skolstädning och hämtning av golvsand!¹³⁷

Socknens småskollärarinna nr två tycks efter ett par års förlopp ha fått arvode för att själv städa skolan. Kyrkostämman beviljade henne då, alltså

[...] för städning i skolsalen Tolf Rd Rmt för tiden från hennes tillträde af lärarinnebefattningen [ht 1868] intill den 1 Jan 1870; hvarefter hon har att af Skolkassan årligen uppbära Tolf (12) Rd Rmt för eldning och städning i samma skola.¹³⁸

Angående lokalvården nämner skolrådet minimikraven "städning [...] så ofta behovet kräfver och minst 2ne gånger i veckan. Hvarje dag böra bänkarne afdammas".¹³⁹

Det hedrade socknenledningen, att den höll fast vid att fortfarande ge småskollärarna städningersättning. Denna höjdes år 1889 till 20 kr årligen vid varje skolenhet.¹⁴⁰

(III) Med tiden framträder alternativet att särskild städerska i något fall kunde anställas. Lärarinnan i Jennyhills skola brukade tillbringa ferierna på annan ort. Därför skulle hon "afgiftsfritt" överlåta tjänsteträdgården "åt den qvinna, som ombesörjer eldningen och städningen i skolan". Städerskans naturaförmån sågs påkalla viss generositet mot skolfröken, som fick "såsom vederlag uppbära Fem kronor ur skolkassan", skriver skolrådet år 1895.

År 1902 antogs i socknens skolreglemente varaktiga bestämmelser¹⁴¹ om medel för lokalvården:

§ 44. Skolrådet åligger [...]

2) att draga försorg om nödigt anslag för skolmateriel samt för lärosalarnas eldning, städning och rengöring [...].

Ullstorp. (I) Innan ullstorpsborna ännu inrättat någon småskola diskuterade de, tillsynes ganska principiellt utifrån frågor om naturaersättning, hur skolstädningen skulle organiseras och betalas. Det hette, att "åtskilliga af församlingen ansett det vara origtigt", att skolrådet beviljat socknens folkskollärare 5 riksdaler om året "för det han låter städa och elda skolsalen".

Ärendet hänsköts till kyrkostämman.¹⁴² Dess handläggning är intressant:

[lärare] Månsson, nu närvarande, ville icke, enligt någras förslag åtnöja sig att såsom ersättning till ofvannämde besvär få bruka den del af skolans jord som icke till planteringsjord begagnas, utan fordrade han fortfarande utfå de 5 Rdr som han hittills erhållit. Några röstegande påstodo det vara folkskolärens skyldighet att nu, sedan han erhållit förhöjd lön, utan all slags ersättning fullgöra ofvannämde besvär. Efter långvarigt tvistande härom och sedan ordföranden erindrat att tiden snart för honom var inne att begifva sig till Gudstjänst, beslöts att ifrågavarande saks afgörande skulle tills vidare uppskjutas.¹⁴³

Omständigheterna är värda en analys. Dels torde vid denna tidpunkt – mindre än en mansålder efter folkskolans införande – åtskilliga av socknens röstägande haft svårt att bedöma allt som skulle avgöras på stämman, föga läskunniga och icke skrivkunniga som de kanske var. Dels var opponenternas påstående om ”förhöjd lön” för lärarens del helt oriktigt. Han hade året förut fått en lönejustering genom att tilldelas vad som ”i den nu [statligt] bestämda minimilönen fattas”, alltså hans lagliga rätt.¹⁴⁴

Socknens räkenskaper visar något längre fram ett exempel på skolans städkostnader. Då kostade ”sandhemtning” plus ersättning för eldning och städning 15 kronor om året för den fortfarande odelade skolan.¹⁴⁵

(II) När småskolan år 1875 infördes – efter tillbakavisade klagomål¹⁴⁶ – hade socknens styresmän fått en annan inställning. I ett dåtida stämmoprotokoll hette det:¹⁴⁷

§ 4. Beslöt församlingen att åt den, som vill åtaga sig att elda begge skolorna [fsk och smsk lokaler] samt tvenne gånger i veckan städa småskolan, betala 16 kr. 67 öre i månaden.

Det framgår sedan inte omedelbart, vem som ville/kunde fullgöra åtagandet. Men sex år därefter framskymtar, att läraren i folkskolan stått för arbetet. Då

[...] anhöll Folkskolläraren J. Adlén att blifva befriad med besväret att elda och städa i småskolan, på samma gång som han förklarade

sig villig att ännu fortfara denna [?] i Folkskolan mot en afgift af 20 eller helst 25 kr., hvarvid ock fästes afseende på torfaskan såsom bärande tillfalla honom.¹⁴⁸

Skolrådet ansåg uteslutet ”att få någon, som mot 10 kronors ersättning [per år] vill åtaga sig att elda och städa i småskolan”. Om ingen ville sköta den samlade lokalvården för 30 kr om året skulle man på entreprenadauktion utse ”den minstbjudande” till arbetstagare, bestämdes det. Men troligen fortsatte arbetet i folkskollärarens regi, ty skolbudgeterna upptar åren framöver den oförändrade summan.

(III) Från och med år 1891 hade den avsedda medelstilldelningen stigit till 40 kr. Helt sannolikt är, att lärarpersonalen arvoderades. I räkenskaperna ses nämligen för år 1899, då ”mellanskola” (årskurserna 3–4; med kvinnlig lärare) inrättats, följande poster införda för eldning och städning: ”J. Adlén 25:-. Lärarinnorna för dito 18:34”.¹⁴⁹

Men frågan är här obesvarad: vem/vilka utförde egentligen arbetet? – Kanske skolflickorna.

Västra Vemmenhög. (I) Sedan man här år 1872 inrättat sin småskola åtnöjdes man till en början med helt utbildad lärarkraft, som stod till buds i pastoratet. Då, lika litet som under nästa nödortfögt utbildade lärarinnas tid, tycks skolrådet ha ägnat någon tanke åt att organisera lokalvården i denna skola.¹⁵⁰

(II–III) Angivna förhållande bestod ganska länge. Däremot ses den manliga kollegan ihågkommen med 15 kronor i årlig städningersättning åtminstone från 1874.¹⁵¹ Beloppet höjdes 1895 till 25 kr om året.¹⁵²

Var dylika omständigheter föranledda av kommunal spariver i allmänhet och av kvinnodiskriminering i synnerhet?

För att förklara skeendet – ej för att försvara det – passar det att här göra en utvikning och påpeka förhållanden som i de tre senast granskade socknarna antagligen inverkat. Först skall nämnas, att man också i Västra Vemmenhögs skolhus använde sig av golvsand.¹⁵³ Utgifter för sandhämtning noteras ibland;

särskilda kostnader för skurning är däremot ovanligare. Både St Herrestad, Ullstorp och V Vemmenhög är slättförsamlingar ganska nära kusten. Sistnämnda kyrkby ligger för övrigt endast halvmilen från Östersjöns strand. I dessa traktens byggnadsskick ingick ej sällan stampade lergolv. Detta var "inte en fattigföreteelse utan en anpassning till befintliga naturtillgångar".¹⁵⁴ Alltså var det inte alls ovanligt, att det fanns lergolv i de äldsta skolhusen. Under sådana omständigheter var det knappast följden av ett slentriantänkande, att mången här ansåg regelbunden städning obehövlig.¹⁵⁵

I skolsammanhang vore gles städningsfrekvens till och med ett gott kommunalt sparobjekt, särskilt som man nära intill hade fin strandsand att tillgå – så gott som gratis. Golvsanden, med eller utan hackat enris eller dylikt, prydde märkbart en eljest påver interiör.¹⁵⁶ Den kvinnliga läraren i byn bar så ett könsbundet ansvar för arbetsmiljön – genom att strö ut sanden och nödtorftigt sopa skolsalsgolvet en och annan gång ...

För att ett ögonblick återvända till arbetsvillkoren för småskollärarinnan i Västra Vemmenhög skall vi konstatera, att också hon till slut fick sin städersättning, då (1895) med 10 kronor om året. Summan höjdes 1899 till det dubbla.¹⁵⁷

Övraby i Halland är en av de få socknar i landet, som saknar egen kyrka.¹⁵⁸ Dess självständighet var och är visserligen bibehållen till namnet. Men moderförsamlingen Halmstad förefaller att åren igenom ha utövat ett ej så litet inflytande. Så hölls till exempel Övraby kyrkostämmor vanligen i staden.¹⁵⁹ Till detta kommer den lilla socknens beroendeställning till Sperlingsholm, därvarande herresäte. Beroendet var dåförtiden mycket utpräglat. Av socknens 13 $\frac{5}{6}$ mantal uppges 12 $\frac{5}{6}$ mtl ha varit frälsejord.¹⁶⁰

(II–III) Ena och andra omständigheten inverkade på skolväsendets lokala organisering, så att socknen sent fick separat småskola. För att bedöma hur lokalskötseln där handhades har jag så gott som helt varit hänvisad till en räkenskapsbok för sock-

nens skolor (jfr antydd svårighet att "renodla" socknens egna arkivalier). Av densamma framgår, att de kontinuerliga utgifterna på området ifråga till och med år 1883 begränsas till "skurning af skolLocalen", synbarligen högst två gånger om året i den odelade, överbefolkade folkskolan.

År 1884 inrättades Övraby småskola. Från och med nu är en hjälpredda namngiven, som åtskilliga år skötte skurningen, Elna Andersdotter-Andersson.¹⁶¹ Av verifikationerna att döma var man sparsam med renhållningen: varje år utom 1888 var blott "2ne dito" bokförda.¹⁶² Det innebar, att småskolans lokal skurades för 2 à 3:50 kr, folkskolans för 4 kr om året; varje skolsal blott en gång årligen!

Den regelbundna sopningen och dammtorkningen då? – Den kan för folkskolstadiet ha skötts av elever och/eller folkskollärares hustru – och för småskolan av dess lärarinna jämte hennes elever. I räkenskaperna finns intet dokumenterat som motsäger detta antagande. Under flera år är följande post införd bland räkenskaperna: lärarens "wed samt eldning i skolan" [150 kr år 1890], medan småskollärarinnan inte förrän 1891 får motsvarande annotering för sin del, "wed och eldning 60". Först år 1895 tycks lärarinnan på platsen ha uppnått särskild ersättning för lokalvården,¹⁶³ ett tungt arbete bland mängden av barn, vilket hon förmodligen skött alltsedan sitt tjänstetillträde.

Ströfynd ur bearbetningar

I samband med tidigare forskningsprojekt har jag påträffat viss dokumentation om skolans lokalvård som stammar från andra socknar än de ovan behandlade. Den härrör dock helt från Skåne.

Uppgifterna framträder mest via bearbetningar, men några är tagna direkt ur arkiven.¹⁶⁴ Oavsett om ena eller andra ursprunget gäller i det enskilda fallet skall väsentligaste fakta anföras här nedan.

Allerum. Socknens läge i kustbandet vid Öresund tycks ha förutbestämt den för lokalskötsel baserad på allmän användning av

golvsand. Denna sedvänja visar sig lokalt ha blivit varaktig. Skolorna var många; kyrkostämmans budget för 1873 upptog en ansevärd mängd av den behöfliga varan, 24 lass sand för 30 riksdaler riksmünt.¹⁶⁵

Frågan om ansvarig personal för skollokaler skötsel be-lyses upprepade gånger i protokollen. Men dessa nämner inte helt entydigt, att småskolans lärare i början skulle ha ersatts för dylikt arbete. Då är det endast omnämnt att de år 1869 inrättade småskolorna vardera tilldelades ”till Eldebrand 75 Rdr”. Städningen förmodades väl sköta sig själv, d v s genom lärarinnans försorg! Först år 1891 ses småskollärarinnorna ha arvoderats för städningen – med 7 kr per år och skola.¹⁶⁶

Annelöv. År 1862 hade man här ännu inte infört separat småskola. Principerna för skolstädningen framgår av dåtida reglemente, intaget i skolrådets protokoll. Dessutom ser man, att lärarens privatliv var övervakat – troligen i all välmening:

§ 15. Skolrummet bör städas och med sand beströs minst hvarje Onsdags och Lördags eftermiddag, hvilket besörjes af de äldsta skolflickorna i omgång; så ofta behovet påkallar skall Skolläraren låta verkställa skurning derstädes. I sina egne rum bör skolläraren städse hålla rent och snyggt. [...]

Tretton år senare inrättades småskola i Annelöv. Dess kontinuerliga lokalskötsel är förbigången med tystnad. Samtidigt hade de styrande i socknen fått upp ögonen för att den egentliga folkskolan skulle få ”lämplig person att elda och städa [...] genom akord med en, som tillika kunde åtaga sig sotning”. Men av den olikartade handläggningen att döma fann man än så länge självklart att småskolläraryrket, definitivt feminiserat, skulle inbegripa skötsel av skollokalen.

Baldringe och Högestad bildade ett pastorat. Församlingarna stod under starkt fideikommissinflytande. Godsherrn till Högestad hade tidigt medverkat till att en skola inrättades. Dess skolordning, antagen redan 1816, är märklig, bland annat genom sin tendens att anknyta skolans drift till sockenbornas konkreta

medansvar och medverkan. För sin tid förefaller uppslaget mönsterbildande ifråga om organisationen av skolans lokalvård och förtjänar att relateras in extenso:

2:§ 10. Skolemästarens hustru åtage sig att så ofta behov göres hålla rent i skolrummet, avtvätta fönster, dörrar, bord, bänkar samt städa golvet och beströ det med ren och torr sand. [...]

4:§ 2. Nödig sand [...] lära åboarna icke undandraga sig att turvis vid tillsägelse framskaffa. [...]

Tydligt hade alla – som godsets underlydande – måst inordna det i sina plikter enligt legostadga och arrendeavtal. Om ersättning för arbetet är nämligen intet nämnt i skolordningen.

Ljunits och Herrestads härader. I en hembygdsbok till folkskolans sekeljubileum (LjHS 1943) är samtliga 17 socknar i häraderna representerade. Bland dem omvittnas att två, *Hedeskoga* och *Sjörup*, haft sina lärare knutna till städningen i respektive skollokaler.

Från förstnämnda socken omtalas ”njugghet” mot lärare. Deras ersättning för lokalvården ansågs som ”en mer eller mindre omstridd löneförmån”, i det att man ”vid nytillsättning [passade på att] ändra detta förhållande till församlingens förmån”. Till framställningen (a a, s 67) tillfogas:

[...] beträffande eldning och städning i skollokaler synes oviss-
het om lärares skyldighet härtill utan ersättning ha förelegat. [...] Åt
lärarinnan beviljades ersättning [...] först 1876, och då efter inspek-
törens anmodan därom.

I *Sjörup* höll man skolgolven sandbeströdda under 1870- och 80-talen. Lärarpersonalen sägs ha ombesörjt städning och eldning (a a, s 92). Ersättningen hölls differentierad. Möjligen var det rättvist med hänsyn till skoldagens olika längd och salsytorna:

Läraren i Vallösa folkskola erhöll 25 kr. årligen i ersättning, övriga lärare och lärarinnor i socknen fingo endast 15 kr. om året för samma arbete.

Rönnebergs härad. Jubileumsboken om skolorna i häradet (RhS 1942) omfattar bidrag från 13 socknar. I fyra av dessa är lärar-

nas – och i synnerhet lärarinnornas – befattning med eldning och städning direkt berörd.

Sålunda nämner artikelförfattaren från *Glumslöv* helt kortfattat, att småskollärarinnan Bengta Nilsson 1876 blev tilldelad 10 kr årligen för dylika bestyr.

Härslövs sockens skolhistoria är utförligare i ifrågavarande avseende. Bidragsgivaren har ur kyrko- och skolarkivalierna inhämtat, att småskollärarnas årslön vid mitten av 70-talet höjts till 250 kronor (a a, s 83). Men hon har ur handlingarna också utläst, att löneförbättringen på visst sätt var dem till förfång:

Lärarinnan i biträdes- eller mellanskolan¹⁶⁷ hade anhållit att få hjälp med eldning och städning, emedan hon ej var frisk efter sin sjukdom, och lärarinnan i småskolan hade begärt ersättning för samma arbete [...]. Men skolrådet ansåg, att de voro så väl avlönade, att de själva borde ombesörja skolsalarnas skötsel. Ville de därtill begagna annan person, så finge de själva betala kostnaderna därför. [...] Elna Hansson [en veteran bland småskollärarna] utförde städning och eldning i sin skolsal utan ersättning under 27 år.

Denna del av framställningen utmynnar i följande (a a, s 87):

1891 insåg äntligen skolrådet, att det absolut icke hade någon rätt att fordra, att lärarinnor utan ersättning skulle ombesörja eldning och städning i sina skolsalar, varför det beslöts, att 10 kr. härför skulle utgå till dem var. Lärarinnan i mellanskolan skulle t.o.m. få 15 kr.

Från *Svalöv* omtalas, att ”städning och eldning i lokalerna sköttes på den tiden av lärarna” (a a, s 148). Tydligtvis var ersättningen enhetlig. År 1888 var den för var och en bestämd till 10 kronor om året; ”10 år senare höjdes detta arvode till 20 kr.”

I *Örja* församling hade en lärarinna Hanna Larsson anställning tre läsår (a a, s 231). År 1877 fick hon avsked, och ”hon beviljades då också 5 kr. årligen för att hon städat i skolan”. I fortsättningen av sockenkrönikan (a a, s 232) framskymtar den gängse disproportionen i löner könen emellan, när lokalvården skall tilldelas sin lilla andel av skolans budgetmedel:

År 1880 hade lärarinnan 10 kr. och läraren 25 kr. för städningen och eldningen av sina skolor.

Svensköp. En ganska nyutkommen sockenbok (Rignell 1988) ger bland andra fakta intressanta upplysningar om hur man på 90-talet prövade på att anställa särskild skolstäderska (a a, s 204):

[...] 1893 20/11 till att elda folkskolan varje dag samt att städa såväl denna som småskolan tre gånger i veckan utsågs hustrun Bengta Hansdotter [...] mot en ersättning av 3 kronor i månaden.

Men när socknen sedan bytte ut sin centrala småskola mot två avsidades uppförda skolhus blev det förmodligen svårare att leja bort skolstädningen och eldningen – och billigt att engagera småskollärarinnorna. Dessa skulle ”som ersättning för eldning och städning av skolsalarna erhålla 10 kronor årligen” (sr prot 1895-01-17; a a, s 206).

Södra Sallerup. I ett visst skede av den lokala skolhistorien ses lokalvården vålla debatt. Denna är aktuell under två års tid och förtjänar ej utan skäl att refereras.¹⁶⁸ Kyrkostämman hade hösten 1878 bestämt den årliga städ- och eldningsersättningen till

[...] 9 kronor för hvardera af samlingsrummen och 8ta kronor för hvardera af skolsalarna – egande skolrådet att med skollärarna och lärarinnorna öfverenskomma om fördelningen af detta besvär. Pastor kunde ej biträda detta beslut – såsom varande alltför ringa ersättning och så liten uppmuntran för vederbörande [...].¹⁶⁹

Tre månader därefter skulle skolrådet dessvärre konstatera, att det för folkskollärarnas del förelåg ren avtalslöshet. Då fick stämman ett förslag att

[...] bereda lärarinnorna en högre årlig aflöning [...] men med skyldighet för dem att utan ersättning hålla småskolornas lärosalar samt samlingsrummen snygga och rena samt under den kalla årstiden ombesörja eldningen till nämnde localer [...].

Ärendets avgörande uppsköts, trots att pastor påstod

församlingens tillskott till hvardera af lärarinnorna [däri genom] för år uppgå till 8 kronor – hvilket alltid måste anses billigt för församlingen på samma gång det blef för lärarinnorna fördelaktigt.¹⁷⁰

Ytterligare två månader förflöt, varefter "Pastor anmodades vidtala lärarne och lärarinnorne att ingå på den af församlingen erbjudna ersättningen".¹⁷¹ Lärarpersonalen riskerade eljest, att "någon lämplig person" utanför dess krets skulle anställas – och "dessa förrättningar besörja mot fri bostad och eldbrand i skolhusen". I samband härmed hotades folkskollärarna (såsom mest ståndaktiga vid försöken till uppgörelse?) med att bli *tvungna upplåta utrymmen*, nämligen enligt protokollets formulering – för lejda skolstäderskor? –

[...] i Tullstorps skola [...] det rum som var afsedt till lärarens studierum [och i] Fårabäcks skola [...] ett rum att inredas på gafveln öfver skollärares boningsrum [...].

Helt visst ett uppseendeväckande diktat! Endast en personlig medlingsaktion skulle kunna häva dödläget, när en ny stämma efter blott en vecka mötte upp för ett avgörande. Härom kan man läsa i protokolls boken:¹⁷²

§ 1. Tillkännagaf Pastor att han vidtalat skollärarne och lärarinnorne [...]. Lärarne hade förklarar att de ej under 25 kronor hvardera för året ville eller kunde åtaga sig omförmälde renhållning och eldning af sina skolsalar och samlingsrum, men lärarinnorne ville med 8 kronor för året hvardera besörja renhållning och eldning uti sina skolrum. Till undvikande af strid och befrämjande af frid och endragt erbjöd Pastor att årligen, så länge han innehar Sallerups Pastorat, af egna medel lemna 8 kronor till hvardera af Socknens folkskolelärare då de af skolkassan erhålla hvardera 17 kronor och skolkassan bekostar sotningen af nämnde localers eldstäder. Församlingen såväl som de närvarande lärarne antogo det gjorda anbudet.

Överenskommelserna avspeglas i räkenskapsboken för skolorna.¹⁷³ Medan folkskollärarna år 1879 fått sammanlagt 34 kr bokförda för sig som "extra aflöning för eldning och städning", uppvisar de båda småskollärarynnornas konto att blott 16 kronor utbetalts till dem för närmast motsvarande åtagande.

Vallby församling på Österlen inrättade särskild småskola år 1870. Kyrkostämman avtog från början ordförandens förslag om "uppapperska till lärarinnan". Skolans minnestecknare noterar beslutet med förmodan att sockenborna skulle akta sig för att "klema bort" lärarinnan genom att skaffa småskolan städerska. Han tillfogar:¹⁷⁴

Annat var det med läraren. Det har väl ansetts opassande, att han handskades med torvkorg och sopborste, ty 1869 anslogs ett årligt arvode på 16 Rdlr. Riksmünt till änkan Maria Dufke, för att hon skulle "elda och städa såväl i Skolsalen som till Skolläraren så ofta som Skolläraren befaller."

Emellertid blir man snart generösare mot småskollärarynnan. I samband med löneförhöjning åt henne blev hon 1871 tillerkänd 5 riksdaler för dittillsvarande "eldning och städning av skolsalen". Man sträckte sig t o m något längre:

Samma år tillsattes en särskild städerska i småskolan med en årslön på 7 Rdlr.

Av allt att döma kom socknen därefter, mest efter tillfälliga stämmomajoriteter, att handha frågan om småskolans lokalskötsel på växlande sätt:

År 1874 erhöill småskollärarynnan en löneförhöjning på 25 Rdlr. mot villkor, att hon bestred städningen av såväl sin bostad [!] som skolsalen.

Beträffande förhållandena två år senare, när ännu en småskola behövt inrättas, finner sockenhistorikern värt att notera, huru som

[...] fortfarande gjordes skillnad mellan läraren och lärarinnorna. I folkskolan tillsattes nämligen särskild städerska – år 1876 var det änkan Karna Ström – mot en årlig avgift av 16 kr. Hon skulle själv hålla sig med kvastar och uppbar därför 2 kr. extra. Lärarinnorna ansågos icke för fina att städa själv. De skulle inte hållas förmer än "gåratöserna".

Så långt jubileumsskriften om Vallby skolväsen. Den innehåller inga ytterligare fakta om ämnesområdet som min studie vill avhandla, utan minnestecknaren tillfogar om stämmoklimatet efter

1876:¹⁷⁵ "Misstroendet mot kvinnliga lärare var tydligen på väg att försvinna". I fördelaktigt sammanhang anför han så namnet på veteranen bland socknens lärarinnor (Elna Clausson). Jag frestas tolka hennes sätt att vara, som om kvinnan ifråga starkt bidragit till att här har slagits en lokal bräsch i det för tiden nog så vanliga, onödigt ensidiga manssamhället.

Individrelaterat material ur lärarpressen

"Hvar är qvinnan?" – Under denna rubrik sökte en manlig lärare – helt överraskande – i sitt fackorgan fästa uppmärksamheten på lärarinnornas underrepresentation i Sveriges allmänna folkskolläroreförening.¹⁷⁶ Det var inför valet av ledamöter i centralstyrelsen, som han fördomsfritt skrev detta och i synnerhet polemiserade mot att den ditintills ej haft några kvinnliga ledamöter.¹⁷⁷ Han anger följande orsaker till den påtalade omständigheten:

I främsta rummet är det väl den för de svenska qvinnorna säregna tillbakadragenheten från allt, som bär offentlighetens prägel, hvilket här spelar hufvudrollen. [...]

[...] lärarinnorna, särskildt småskolläroreföreningarna, som utgöra det ojämförligt största antalet, äro alltför mycket förbisedda inom föreningen.

De refererade tankegångarna skall granskas i det följande. Så sker, eftersom man konstaterar ett mycket uttunnat material i lärarpressen på 1800-talet, vad gäller personligt hållna uttalanden om lokalvårdens låga ståndpunkt i skolorna. Dylika är, åtminstone i den ledande lärartidningen (Sv Ltg), ganska sällsynta. En inventering av de fyra årgångarna 1899–1902 leder till blott enstaka bidrag i ämnet. Ändå rör det sig om en eljest innehållsrik tidskrift. Betecknande nog är dessutom knappast något av ifrågavarande textinslag spontanbidrag från undervisande lärare.¹⁷⁸

Med den nya *Tidning för lärarinnor* (från och med sommaren 1898; TFL), en märklig veckotidskrift, ses nu kvinnor

inta en frimodigare hållning som skribenter. I de tidigaste årgångarna är inlägg formulerade, där småskolans lärare mera personligt vittnar om situationen på arbetsfältet. Så även några om den trivselfaktor man bör kunna främja i och med lämplig lokalskötsel.

I förbigående skall ett par mera principiellt formade uttalanden nämnas inom raden av artiklar kring vårt ämne. Sålunda utgick en av lärarinnetidningens medarbetare en gång från den ej alltför originella appellen "Rena golf – rena bänkar!"¹⁷⁹ För att dammtorka pulpeterna (arla morgnar?) tänker hon sig, att tillsviare "anställes efter tur och ordning barnen". Hon utmanar dock de lokala beslutsfattarna att bli "mönster för barnen" och frågar med rätta:

När skola våra kommuner lära sig förstå detta [...] och anslå rikligare medel för skolsalarnas rengöring?

Något längre fram följer "Några hälsoråd till skolan", redaktionellt givna, såvitt kan bedömas.¹⁸⁰ Vid denna tidpunkt hade upptäckten av tuberkulosens smittovägar börjat inverka på skolans hälsoarbete. Mer än halva artikeln upptar råd mot lungsmitta och företer nyckelorden "desinficering" och "spottkopp". Den anknyter även till tragiska sjukdomsfall ganska lika dem som ovan beskrevs ha förekommit i Södra Sallerup.¹⁸¹

Många gånger har det hänt, att ett par lärarinnor [...], som haft samma skolsal, fått lungsmitta. Den som skrifer detta känner ett fall i en stad, där icke mindre än tre lärarinnor efter hvarandra måste gå under för lungtuberkulos, innan skolrådet äntligen fann för godt att låta desinficera salen. Huru många af barnen, som fingo sin hälsa där förstörd, det är icke så godt att säga.

Före en analys av fyra personligt präglade artiklar ur den nya lärarinnetidningen bör påpekas, att de antalsmässigt knappast avviker från motsvarigheterna i Svensk Lärartidning. Men artiklarna i TFL vittnar direkt om *den aktiva lärarens situation*. Dessutom representerar de helt klart lågstadiets förhållanden.

Innehållet i dessa spontana artiklar kan med viss fördel återges i en schematisk framställning (figur 3 nedan) för att diskuteras.

Fig 3. Fyra småskollärarynnors insändare om lokalskötseln i egen skola

Signatur, tidpunkt	Barnarbete		Lärarynnans arbete		Åtgärd mot läraren från		Lokalvårdsersättning till läraren
	Städning	Eldning	Städning	Eldning	Målsman p g a barnarbete	Skolråd p g a läraraktion	
"Jossie", 14/1902	██████████				██████████ →		Okänd
"Stina från Bergslagen", 17/1902	██████████	-----	██████████	██████████			Nej
"Daga", 2/1903	██████████		██████████	██████████			Nej
"Stina", 6/1903			██████████	██████████		██████████ →	Ja

- ██████ eget arbete
- ██████ medhjälp o/earbetsledning
- åläggande, ej fullföljt
- ██████ aggression/anmälan
- ◁ frikännande
- ▶ hot om avsked

Källa: Tidning för lärarinnor, nr/årgång enligt ovanstående.

Nu ett par kommentarer till variabeln "läraraktion". (1) I första fallet uppges, att elevernas arbete med lokalskötseln var "af skolrådet bestämdt" – men "förra lärarinnan hade det oaktadt utfört detta arbete själf". "Jossie" beklagar hennes inkonsekvens men även målsmännens aggressiva beteende. Hon anser sig inte kunna göra något, sedan skolrådet två gånger friat henne från varning utan att ändå ta itu med föräldrarna. Ett slags resignation avspeglar sig, i det att hon inte finner något i sak att anföra mot barnarbetet i skolsalen. (2) I den sist berörda artikeln har "Stina" ifrågasatt, huruvida 5 kronor om året är "skälig

ersättning", men fruktar, att skulle hon fullfölja ett frestande och rättvist krav på högre arvode kan det gå, som det "resonerats" om i grannförsamlingen:

Vore ej lärarinnorna nöjda med det de hade, kunde skolrådet säga upp dem och skaffa andra i stället, hvilka nog skulle nöja sig med hvad som gafs.

Hon avrundar med en slutledning utifrån sin rättsliga ställning, vilken än så länge saknar tillfredsställande uppsägningsregler:¹⁸²

Alltså kan ett skolråd göra städningersättningen till en fråga, hvarpå lärarinnans vara eller icke vara kan bero. Och hon står där rättslös [...].

Apropå "städningpengarne" kommer denna skribent in på de årsbelopp som brukat anslås. Enligt vad hon vet: "ännu finns många platser, där 10 kr. anses vara ersättning nog, och 15 kr. är rent af bra betalt".

Vi bortser ifrån att den först nämnda av de skrivande lärarinnorna i ett slags undergivenhet inte yttrar sig om lämpligheten av att elever ombesörjde skolans lokalvård. Däremot ser vi övriga reagera mot denna form av barnarbete. Alla tre tar fulla konsekvensen av sin ståndpunkt i frågan. Omdömena går här i en och samma riktning: "En [...] orättvisa vill jag påpeka" (Stina från Bergslagen); "missförhållandet, att barnen skola elda och städa i skolan" (Daga); "nog är det ett oskick" (Stina).

Lärares biografier

För denna studie har förutskickats en ganska stark begränsning av källområdet. När det gäller penetration av tänkbara biografier och levnadsteckningar har jag sålunda stannat för de femton första årgångarna av Tidning för lärarinnor samt lärarminnen inom serien Årsböcker i svensk undervisningshistoria (ÅSU).¹⁸³

Härvidlag kommer begränsningen av sig själf. Pionjärtidens vittnesbörd om och från småskollärarna är sällsynta och deras egna utsagor om lokalvården ännu sällsyntare. Sistnämnda förhållande ser jag som indikation på att de kvinnliga småskollärarna i mycket tolkat sin uppgift i skolan som husmorsaktigt

präglad; städningsarbetet är då en bisyssla så naturlig, att intet speciellt behöver ordas om den.¹⁸⁴

Ett dylikt ställningstagande, manifesterat på ganska egenartat sätt, spåras i en intervju med Karolina Olsson i Jörlanda. Hon hade ett antal år som verklig pionjär varit en bland socknens "fyra Småbarnslärarinnor [...] ambulera mellan gårdarne".¹⁸⁵ Trött på den flyttande skolans nackdelar åstadkom hon, att den fick fast lokalisering. Det skedde genom att hon hyrde ut sitt eget nybyggda hus till skollokal.¹⁸⁶ Där blev hon alltså både lärarinna, fastighetsskötare – och städerska. Om detta får vi en skildring:

Förmedelst lånta penningar [...] lät hon åt sig uppföra ett litet hus, inrymmande bostad samt skolsal. Tomt härför uppläts godhetsfullt af en hemmansägare inom roten. Här inflyttade hon 1883 [...].

En annan levnadsteckning låter oss följa en norrlandslärarinna, som under sin tid i ambulatorisk skola (Anundsjö) flyttat hela nio gånger om året.¹⁸⁷ Det var på 1880-talet – med primitivismen verkligt uttalad: "Mången hade säkerligen stupat på uppgiften." Skolförhållandena gick nämligen där tillbaka på rote-skolans torftiga villkor. En av hennes skolstationer, där hon tydligt fyllde flera funktioner, beskrivs på detta otroliga sätt:

På ett ställe hade hon en synnerligen idealisk skolsal. [...] Se, det bodde timmerhuggare där om nätterna. [...] Om morgnarna försvunno de tidigt ut i skogarna, och då fick lärarinnan ta vid. Hon fick nu ordna deras bäddar, befria golfvet från halm, potatisskal, sillben o.d. och skaffa till bord och sittplatser. Så kommo barnen, och hon började dagens arbete.

Att städa den primitiva skollokalen blev under sådana förutsättningar helt nödvändigt för undervisaren.

Men även under mindre pressande yttre förhållanden medföljde detta krav mången småskollärarynnas arbete på ett närmast självfallet sätt. I ett litet självbiografiskt material jag disponerat finns en uppteckning¹⁸⁸, där en lärarinna från sitt andra vikariat – så sent som 1915 – berättar om plikter hon måst underkasta sig (dock utan att nämna sin säkerligen själv-

klara lott att också städa skollokalerna). Så hade hon det på det lilla fiskläget:

På Lerhamn [i Kullabygden] var allt mera primitivt. Eldningen skulle jag själv ombesörja. Det hade sina problem. Stora klumpar höganäskol låg på gården, och dem skulle jag slå sönder och elda med i kaminen, som stod mitt i skolsalen. Samlingsrum fanns inte. Barnen hängde sina ytterkläder inne i salen.

Uppteckningar: förutvarande elever berättar

Hur ter sig chanserna att ur folkloristiskt upplagda uppteckningar få fram vittnesbörd i vårt relevanta ämne? – Förutom sådana blygsamma, mera informella uppteckningar jag låtit göra (och nyss anfört i ett fall) skall beröras det material som Folklivsarkivet i Lund (LUF) innehar. Det har befunnits ge oss visst stoff inom genren. Att blott en handfull meddelare haft något att förmäla på området vågar jag tillskriva omständigheten att lokalskötseln i skolorna ansetts antingen oviktig eller utförbar av nära nog vem som helst.

Två tidiga uppteckningar handlar bland annat om skolliv på 1850-talet. De ger vid handen att växelundervisningsepoken överfört något av åsikten att det framför allt var gossar, som behövde gå i skolan.¹⁸⁹ Antydningar härom finner jag ligga i iakttagelser från Kävlinge och Östra Karaby på skånska slätten. De aktuella årtalen är 1855 respektive 1859. Här framträder idel maskulina inslag i skolans lokalskötsel:

Två gånger om året skurades lässalen, först till examen och även till fastelagsgillet [...]. Det skulle ställas till av de stora pågarne, som hade bästa förmåga till att ordna om denna saken [...].¹⁹⁰

På lördagen skulle pojkar städa skolan, där såg farligt ut för där var inte städad på hela veckan.¹⁹¹

I tidsföljd närmaste uppteckning för oss till småstaden Eksjö på 70-talet.¹⁹² Meddelaren upplyser om att klasserna varit könsuppdelade, och genom upptecknaren delger hon oss följande interiörer:

Hur pojarna skötte städningen vet jag ej [...]. Vi turades om att vara 4 ordningsmän som hade veckan. Då fick vi bära in ved från vedboden om morgnarna och elda tre stora salar. [...] Vi barn skulle städa skolsalen i tur och ordning. 4 flickor fingo hjälpas åt efter lektionens slut med det. När de sopade korridoren i ena änden såg de inte dem i andra änden för så rysligt dammade det.

Från 1880-talets Skåne kommer ett nytt vittnesbörd om rådande sedvänja att städa skolrummet blott någon gång i veckan.¹⁹³ Det är från Fränninge, där "alla barn hade sin skolgång i byskolan [med] 80 skolbarn i en skolsal". Eleverna svarade för städarbetet om lördagarna. Hur arbetet leddes ger uppteckningen intet besked om.

Mera meddelsam är en kvinna från småländska Jät, som berättar om sin skolgång vid samma tid. Hennes namngivna lärarinna, "som var så snäll", lät henne

[...] jelpa till på rasterna med ved och vatten, vi var några utvalda flickor som fick jelpas åt med det, så fick vi kakor av henne och ibland kaffe [...].¹⁹⁴

Denna informant hade lärt sig läsa i hemmet och behövde därför gå i småskola blott sex månader. Hon har själv skrivit ner en målände skildring av en storstädning under frökens ledning:

När vi skulle skura skolsalen till min examen i min sista småskola [termin?] så hade vi roligt, lärarinnan räknade ut hur vi skulle få lite med oss från hemmet var och en, sen bakte hon våfflor och kokade kaffe medan vi skurade, sen fick vi sitta i var sina bänkar medan vi drack kaffet. När vi hade druckit kaffet så fick vi leka inne i skolsalen en stund vi flyttade bänkarna rundt kring väggarna, sen fick vi taga av oss barfotada så vi inte smutsade ner golvet till examensdagen, lärarinnan var med oss och lekte [...].

I Vislanda, likaledes i Varend, har från skollivet vid samma tid upptecknats:¹⁹⁵

I både småskolan och folkskolan fick vi skolflickor städa skolsalen tvenne gånger i veckan, nämligen onsdag- och fredagsaftnar efter lektionens slut. Vi sutto sex elever i varje skolbänk, och sex flickor fick tura om städa. Sopborste fingo vi själva medföra från våra hem. Det var ett ganska tungt arbete, synnerligast för småskol-

barnen, att flytta de tunga bänkarna. [...] Men roligt hade vi, när vi hade städat skolsalen, för då lekte vi skola och en av oss satt på katedern och var lärare.

Iakttagelserna, gjorda av en kvinna, stämmer väl överens med vad en man, en av bygdens förtroendevalda, minns från sin småskola i Urshult 1891–93 (fyra terminer om vardera tre månader; tydligen en halvtidsläsande skola).¹⁹⁶ Det framgår, att eleverna också här måst åtaga sig städningen skiftesvis (långbänk efter långbänk?):

Skolbarnen fingo själva ombesörja nödig renhållning av skolsalarna. Två kvällar i veckan fingo barnen på en viss bänk sopa skolsalens golv samt medels trasor avlägsna allt damm från bänkar och innanreden.

Vi kan anta, att eldningen i båda dessa skolor ombesörjdes av vederbörande lärarinna.

Ytterligare en uppteckning, denna med diffus anknytning till småskolans lokalvård, har stått mig till buds. Upptecknaren från Äspinge på Linderödsåsen tycks ha upplevt renhållningen i skolan som familjärt betonad. Om sin småskola där vid kyrkan vittnar hon inte mycket, om dess städning ingenting alls.¹⁹⁷ Skall hennes speciella tystlåtenhet inte tolkas så, att småskollärarinnan som var dotter till folkskolläraren, på sedvanligt, förväntat självklart sätt ombesörjde städningen i sin skolsal?

När meddelaren passerat småskolstadiet (ca 1891), kom hon själv med i vad vi frestas kalla ett familjärt städslag. Däri ingick tre från lärarhemmet jämte elever i mån av behov – var och en på sitt vis:

Någon särskild skolstäderska fanns inte förr [och] mästare elda själv. Mor Åkesson [folkskollärarens hustru] elda upp om morgonen, så fick vi bära in ved och torv. Där var inte fråga om någon daglig städning [...]. Om fredagseftermiddan skulle golvet städas, de[t] befallde mästare vem som skulle, de[t] gick på ombyte [...]. Till examen skurades, de hade någon lejd att göra [detta].

4. Till sammanfattning och slutdiskussion

Sockenmaterialet: en översikt

Viss tveksamhet anmäler sig, då utfallet av primärkällornas innehåll skall sammanställas och diskuteras. Nedan följer dock ett försök till schematisk översikt.

Vår studie har till övergripande uppgift att klarlägga, i vad mån den nyetablerade småskolan fick del av någon organiserad lokalomsorg. Nedanstående tablå (fig 4) försvagas av att inkonsekvenser ej kunnat undvikas. Det är främst beträffande ersättningen, som kommunerna eventuellt gett ut för detta slag av lokalvård. När det av arkivalierna direkt framgår, att småskolans lärare fått sådan ersättning, är dessa ensamt angivna som arvoderade. Frågan om folkskollärarnas städlön i samma församling har då lämnats därhän. I andra fall har arvoderingen för båda lärarkategorierna visat sig hänga samman. Det har då fått inverka på annotationerna i den schematiska framställningen.

Tablåen bekräftar med önskvärd tydlighet vad som ovan redan antytts, nämligen att en reell kvantitativ analys inte utan vidare är utförbar.

Däremot är det möjligt att spåra *tendenser*, att göra slutsatser av kvalitativt slag. De skall utvecklas i det följande. Avsikten är att behandla dem i var sin avdelning: lokalvårdens utförande var å ena sidan en småskollärarnas (märk väl: lärarinnornas) angelägenhet, å andra sidan en gren av tidens icke obetydliga barnarbete. I möjligaste mån skall anknytning ske till dåtida företeelser med någon relevans. Därjämte kommer vissa orsaksförklaringar att ges.

Figur 4. Skolans lokalvård i sht beträffande småskolan: schematisk översikt från 20 socknar i sydvästra Götaland 1858–1904

Perioder som avses (i vissa fall upptas nedan del av period)			I II III	t o m 1874 1875-1889 1890-1904		
(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	
Socken, Län	Lokalvård i skolan	Med särskild ersättning	Socken, Län	Lokalvård i skolan	Med särskild ersättning	
	I II III	I II III		I II III	I II III	
Allerum (Mlm)			Sjörup (Mlm)			
Annelöv (Mlm)			St Herrestad (Mlm)			
Augerum (Bl)			Svalöv (Mlm)			
Färhult (Mlm)			Svensköp (Mlm)			
Gödelöv (Mlm)			S Sallerup (Mlm)			
Hedeskoga (Mlm)			Ullstorp (Krs)			
Härslov (Mlm)			Vallby (Krs)			
Karl Gustav (Hid)			V Vemmenhög (Mlm)			
Loshult (Krs)			Örja (Mlm)			
Revinge (Mlm)			Övraby (Hid)			

Teckenförklaring kol 2:

- ingen el osäker dokumentation
- dokumentation ej helt komplett
- elever som lokalvårdare
- lärare som lokalvårdare o/el städledare
- särskild skolstäderska

kol 3:

- ingen el osäker dokumentation
- nekad ersättn till smskl
- ersättn beviljad; oviss mottagare
- ersättn till folkskolläraren
- ersättn till småskolläraren
- ersättn till skolstäderska

Inledningsfasen till ett kvinnoyrke
– småskollärarinnorna sina egna lokalvårdare

Av det redovisade materialet torde framgå, att småskolans lärare i stor utsträckning fått fungera som direkt ansvariga för eldning och städning i egen skola. Går vi exempelvis till vad det nyss uppställda schemat sammanfattningsvis resulterar i, så befins 12 av 17 skånesocknar vid sekelskiftet ha utnyttjat lärarna som aktiva deltagare i lokalskötseln i eget skolhus.

Vid närmare betraktande visar det sig att inte alla bland dem fått ersättning för besväret att städa, eller för att eventuellt också elda. Vidare: hithörande protokolls- och räkenskapsutdrag, presenterade i det föregående, övertygar oss om att arvodsbeloppen varit ganska låga. Småskolans lärare hade genomgående de allra lägsta städlönerna.¹⁹⁸ Ingen av dem ägde på den tiden ens kommunal rösträtt, vilket deras manliga kolleger i den egentliga folkskolan väl oftast hade. De senare representerade dessutom en skolform som etablerats allraminst 20 à 25 år tidigare,¹⁹⁹ och kunde förmodligen därför påräkna åtskilliga fördelar, successivt tillkämpade.

Härtill kommer, att småskolans utbyggnadsperiod inföll samtidigt som det svenska samhället blev grundligt omstrukturerat.²⁰⁰ Befolkningstillväxten var stor. En påtaglig urbanisering innefattade, att i synnerhet manlig arbetskraft kunde få en ny utkomst i städer och samhällen. Därmed uppstod mera sysselsättningsproblem för kvinnorna och särskilt de yngre. I ett sådant läge är det förstäligt, att de vände blickarna mot varje ny utkomstmöjlighet. Här kunde småskolan i sig medföra sysselsättning. Den hade alltmer blivit erkänd som ett kvinnans revir. Ibland betraktades den till och med "såsom en ersättning för modervården".²⁰¹

Småskollärarkårens relativt snabba och nästan totalt genomförda feminisering har tid efter annan upptagits till behandling i utbildningshistoriska arbeten. Dess huvudorsak har där angivits vara, att man vid småskolans genomförande räknat med kvinnorna som den ekonomiskt sett bästa arbetskraften.²⁰² Paren-

tetiskt skall dock påminnas om feminiseringens förespråkare i landsting och riksdag, som även föreburit, att kvinnorna genom sin könstillhörighet vore bättre ägnade att sköta nybörjarundervisningen. Åberg (1976, s 24) påpekar, att "småskollärlönen låg under existensminimum antingen det gällde man eller kvinna". Småskolans lärare skulle förresten, med uppföljning av tjänstehjonsstadgans kvardröjande rutiner, åtnöjas med att inga bestämda uppsägningstider förekom.

Ett par av 1980-talets arbetslivshistoriska studier ägnar ifrågavarande orsakssammanhang speciell uppmärksamhet; "lönsamheten" i att uteslutande rekrytera kvinnor till småskolläraryrket har visat sig ge nya perspektiv. Sålunda betonar *Florin* i tre punkter, att denna feminisering haft sin "jordmån"

i tillgång och efterfrågan på billig arbetskraft, i ett skolsystem i ekonomisk och pedagogisk kris och i en framväxande ideologi som framhöll kvinnornas kompetens utifrån könsliga aspekter.²⁰³

Vidare har jag i min avhandling om småskolläraryrket framväxt i Malmölandet påvisat det sena 1800-talets stora *behov av handarbetsundervisning* i folkskolan, och då "för minimal kostnad". Att fylla detta behov visade sig ganska utslagsgivande för småskolans märkbara övergång till kvinnliga lärare.²⁰⁴

De företeelser som får sin belysning i föreliggande undersökning visar tydligt hän på att yrkets feminisering ytterligare gynnats av att församlingarna fått *skolans lokalvård* ganska automatiskt skött genom att idel småskollärarinnor anställts. Dessa kunde i den gamla bondekulturens anda till och med utföra detta sitt tilläggsarbete utan löneförstärkning. Troligtvis hade de lokala skolledningarna ingenting emot att besluta om ett extra arvode härför, sedan sockenborna funnit att de i det enskilda fallet trivdes med sin lärarinna. Det är tänkbart, att hon då närmast erhöll ersättningen i form av en personligt tillägnad lönefyllnad.²⁰⁵ Vidare ligger ett mönster härvidlag i att prästen-skolrådsordföranden – och kanske även klockaren – på många platser var tillförsäkrad inte endast tionde utan också "påskmat" och andra livsmedel från sockenborna.²⁰⁶ I denna

framställning har mer än en gång konstaterats, att detaljer kring dåtida skolstädning uteblivit eller endast helt summariskt kommit till uttryck i protokollmaterialet. I mångt och mycket är dylika också förbigångna i de studerade folkminnesuppteckningarna.²⁰⁷ Småskolans lärarkår tycks rent yrkesmedicinskt ha fått bestämda svårigheter. Att döma av en statistik, som den 1904 stiftade Nationalföreningen mot tuberkulos (SNT) börjat publicera, visar det sig nämligen, att inom den angivna yrkesgruppen folk- och småskollärare under februari–april 1906 rapporterats 11,78 lungsotsfall per 1000 kvinnliga individer.²⁰⁸ Tuberkulosfrekvensen är bland de allra högst noterade inom det omfattande materialet. Tänkbara orsaker anges inte.²⁰⁹ Men från föreningens ombudsmöte två år därefter kommer ett indirekt besked, i det att lokalombuden (i regel läkare) landet över anmodades noga tillse,

att skolor hållas i ett snyggt skick och att härvid städning och renhållning ej, såsom ofta sker på landsbygden, åläggas skolbarnen utan uppdragas åt särskilda personer; att renhållningen i skolor och offentliga lokaler ej sker genom torrsopning [...].²¹⁰

Apropå "särskilda personer", som skulle åta sig skolans lokal-skötsel, ses lärarpressen en gång omvittna ett mycket kuriöst fall.

Av en notis framgår, att inte endast lärare och elever visade sig konkurrera med speciella skolstäderskor om arbetet; även mindre arbetsföra understödstagare kunde (enbart i den kommunala sparsamhetens intresse?) komma ifråga:

Skolsalarnas eldning och städning har i Boglösa i Uppland hittills ombesörjts af antagen städerska mot ersättning af 54 kr. Senaste stämman beslöt, att fattighjonens skola taga hand om detta bestyr emot en ersättning af 20 kronor.²¹¹

Hur småskollärarinnorna i gemen kan ha uppfattat en gängse förväntan omkring dem, att de skulle vara sina egna skolstäderskor, får vi indirekt visst begrepp om i samband med en debatt om ensamboende lärarinnors trygghet. Detta problem kom att dryftas något längre fram,²¹² närmare bestämt från och

med 1912. Då hade Anna Maria Roos, en i vida kretsar känd skolboksförfattare, i Aftonbladet infört en uppseendeväckande artikel i saken, "Ett ångestskri". Den inflöt också i lärarinnetidningen.²¹³ Dess redaktör utbad sig insändare kring den angelägna frågan om skyddsåtgärder.

Bland dylika kom flera att framföra, att det vore bäst om någon utomstående kunde bosätta sig i direkt anslutning till varje ifrågakommande tjänstebostad, nämligen efter viss bostads-subvention från socknen. Förslagen härom förefaller ha blivit närmare modifierade av dåvarande ecklesiastikministern Fridtjuv Berg. Roos hade ansett nödvändigt att "i hvarje [avsides beläget] skolhus inredes en lägenhet till uthyrning". Statsrådet skulle i en pressintervju då genmäla: "Möjligen kunde en skolstäderska bo i skolhuset men ingen annan".²¹⁴

Detta föranledde Roos – efter återupptagen kontakt med en lärarinna "E.E." – att bestämt avstyrka hans ändringsförslag, då de ansett det orealistiskt. Författarinnan anför, att landskommunerna "pläga bestå för skolstädning [...] omkring 20 kr. per år", och fortsätter:

Ofta lämnas ifrågavarande bidrag till lärarinnan, med villkor att hon skall ombesörja städningen. Och medan då lärarinnan lejer någon att emellanåt förrätta skurning, lär hon ofta själf åtaga sig den dagliga sopningen. Nu är det ju ytterst litet sannolikt, att en kommun, som är van vid att få skolstädningen besörjd för en summa af cirka 20 kr. pr år, skulle vilja åtaga sig att dels bekosta bostad åt en skolstäderska, dels aflöna henne.

Redan i nästföljande nummer lät Tidning för lärarinnor föreslå läsekretsen att uttala sig om "hvilketdera alternativet, som vore att föredraga: ensamheten eller grannskapet med eventuella hyresgäster i skolhuset".²¹⁵

Under halvåret närmast härefter ses elva personer i insändare till lärarinnetidningen göra sig påminta med synpunkter i frågan.²¹⁶ Det är ganska märkligt, att ingen av dem beklagar sig över den lokalskötsel i skolan som de nästan alla torde haft ansvar för. Än vidare: endast två bland dem har positiv inställ-

ning till föreslagen placering av särskild skolstäderska i skolhusen.²¹⁷ Dessa förhållanden måste betecknas som ett tecken på att småskollärarynnorna ännu på 1910-talet ganska allmänt höll för *naturligt att själva svara för skolans lokalvård*. De tycktes än så länge föredra status quo i ärendet, dock mot skäligen ersättning.

Två nutida bedömares tankegångar skall slutligen nedtecknas för att ge relief åt problemet småskollärarynnorna som skolstäderska. Båda är kvinnor.

Först ett par utdrag ur vad en etnolog översiktligt skriver beträffande "Yrke: städning."²¹⁸ Hon ger oss viktiga associationer:

Städningen tillmättes länge liten betydelse och rönt föga intresse från arbetsgivarens och samhällets sida. [...] Det uppstår en motsättning mellan å ena sidan den bekräftelse man får av städarbetet som oviktigt, genom låga löner och föraktfulla miner, och å andra sidan vetskapen om att det arbete man utför är nödvändigt.

Denna forskare har här visserligen uttalat sig om städerskeyrket som sådant, med dess "nya *professionella* yrkesidentitet". Men dylikt arbete förekommer ju även på deltid, och så har det frekvent varit tiderna igenom. Ja, bland de gamla småskollärarynnorna har det befunnits utgöra en regelbunden extrasysselsättning, oavlönad eller knapphändigt avlönad. Därför är nutida uttalanden på sin plats också om tidigare sammanhang. Med samhälle och arbetsgivare som identiska parter i bakgrunden ansågs skolstädningen ändå länge vara ganska oviktig. Den kunde skötas, utan kommunala arvoden, av dem som var läsepigans närmaste efterföljare!

Vidare bör en lågstadielärare av idag, som ser tillbaka, lämpligen bidra att diagnostisera sina tidiga föregångares villkor. Låt vara att hon gör det i samband med ett av 80-talets aktuella lönepolitiska ställningstaganden – hennes skrivning rymmer ett viktigt stycke kvinnohistoria. Det lämpar sig att kombinera hennes uttalande med vad som nyss citerats, eftersom hon skriver:

”Lönen räcker ju inte!” [...] Jag är helt övertygad om att det hänger ihop med att de flesta av oss är kvinnor. Det har en historisk bakgrund. De gamla småskollärarinnornas insats värderades inte vidare högt. Man såg deras yrke bara som en fortsättning på vårdarrollen hemma, och de fick betalt därefter.²¹⁹

Eleverna, trägna hjälpredor i skolans lokalvård

”Larinnan, faur ja hjälpa te?” – Författaren minns sådana erbjudanden i klassen, då han själv var småskolegyltt. Det var nog i synnerhet flickor, som bad fröken att få dammtorka, bära in ved och torv, bära ut aska eller uträtta småärenden i byn (hit hörde att gå med bud till grannen skolstäderskan, som nu fanns i funktion). Erbjuden hjälp blev gärna antagen, om och när lärarinnan ansåg den utförbar – och behövlig.

Men åter en blick långt, långt tillbaka! Då existerade barnens oftast oönskade, ibland tunga och obekvämt tidsplacerade plikter i skolsalen och tillhörande vedbod osv. Åläggandena kom från lärarinnan, sannolikt med skolrådets tillsynsman i roten som pådrivare. Härifrån kunde det vara ett långt steg till lättare, mera elevenpassade tjänster, grundade på spontana erbjudanden ”af hjärtans lust”.²²⁰ Dylika sysslor har, inte alltför ovanligt, väl kunnat ifrågakomma långt fram i tiden. Som restgoods spåras de i annan form i dagens skola,²²¹ förhoppningsvis individuellt lämpade efter en elevs förutsättningar.

Väl att märka verkade småskolan för 100 à 125 år sedan helt nära allmogens liv, intimt förbunden med bonde- och hantverkarsamhället. Häri stod det tunga kroppsarbetet i förgrunden. Rådande ”produktionslandskap” medförde detta. Och ”själva inlärningsprocessen kom att bli utdragen [...] färdighetsträning genom deltagande och imitation”.²²² Det citerade åsyftar ett livslångt, genom praktik inhämtat lärande, som hem och skola hade inlett, då barnen på den tiden växte upp.

I det föregående har framhållits, att småskolan började genomföras under en uttalad brytningstid i samhället. Denna präglas av stark näringsomställning med befolkningsförflytt-

ning. Allmänskulturellt blev skolan bestämd av detta, att ett industrialismens och konsumtionens landskap sålunda avlöste produktionslandskapet.²²³ Därmed var skolans villkor stadda i förvandling. De blev exempelvis annorlunda i takt med att barnarbetet i mycket fick ändrad karaktär, omvandlat bort från allrämest lant- och skogsarbetet i naturmiljö med förutvarande familjär prägel. Så skedde i och genom tilltagande fabriksdrift. Begreppsmässigt och reellt innebar detta med tiden, att barnarbetet var drabbat av exploateringen med ett fjärmande från hemmiljön. Härigenom och på grund av tilltagande hälsorisker började det intensifierade barnarbetet, manifesterat i industrin, att med rätta bli föremål för observation, sedermera även för skyddslagstiftning.²²⁴

Under tiden var man måhända på skolhåll något hemmablind. I längden uraktlät man vad som även här borde iakttagits: att ha full kontroll över arbetsplatsen skolan, vad beträffar vardagsvillkoren för lärare och elever. Förståeligt med hänsyn till skolans utbyggnadstakt var, att skolhygienens elementära krav inte hann beaktas.²²⁵ I konsekvens med detta kvarstod skolans eget barnarbete relativt länge – i form av elevernas mer eller mindre obligatoriska medverkan i lokalskötsel av ganska aktivt slag.

Att detta varit fallet finns det principiella förklaringar till. I skolan utövades dylikt barnarbete i vad som trots torftiga villkor mest liknade hemmets miljö. Utgångsläget består dessutom i att en skolklass, en läraravdelning på lågstadiet, enligt vedertagen socialpsykologisk teori normaliter fungerar som en familj eller ”formell grupp” och kan underställas både kontrollerande och informerande auktoritet.²²⁶ En passant: det auktoritära draget torde ha varit mera påtagligt dåförtiden, i hem som i skola.

I hemmet fungerar primärgruppen familjen som ett arbetslag. I skolan är gruppen – någon gång benämnd övergångsgrupp – näst upptill en primärgrupp och som arbetslag styrd av ledaren-läraren. Dennes intentioner att i föreliggande skolsitu-

ation göra sitt bästa fick förr i tiden på många håll avgöra, hur lokalerna skulle skötas. I barnarbetets form, var inte skolans lokalvård ett slags motvikt mot vad som mycket bristfullt manifesterats inom själva förvärvslivet, i den uppenbara exploateringen av minderåriga?

Låt oss till slut göra en speciell jämförelse beträffande vissa former av praktiskt arbete på skolans båda stadier.

Redan från början utgjorde trädgårdsskötseln ett av skolans ämnen, närmare bestämt i den egentliga folkskolan. Detta låg i tiden. Målsmännen för 1842 års skola hade tänkt sig, att undervisningen i ämnet skulle bedrivas med en särskild – helst avskild – skolträdgård som bas. Därav blev på de flesta håll intet. Orsaken kan utläsas av följande avsnitt ur en ämnets historik:

1869 utkom ett cirkulär med stadgande om ett noggrant skiljande mellan lärarens planteringsland och skolträdgården (skolbarnsträdgården). Anledningen till denna bestämmelse låg i klagomål över att trädgårdsundervisningen kommit att bestå endast i barnens arbete med iordningställandet av lärarens köksträdgård.²²⁷

Trots allt fortsatte denna sammanblandning. Läsåret 1908/09 arbetade skolbarnen i lärarens egen trädgård i så många som 1290 skolor,²²⁸ vilket utgjorde nära 57 % av totala antalet skolor som verkligen hade trädgårdsundervisning.²²⁹

Dessa omständigheter föranleder oss att ta fram paralleller.

(1) *Dels* framgår det, att folkskolstadiets lärare personligen kunnat skaffa sig viss fördel av att undervisa i ett skolämne, för vilket ingen verklig resursanvisning gjorts, åtminstone inte helt konsekvent. Stadga och tillämpningsföreskrifter fanns väl men föll av skilda orsaker successivt ur bruk, och ämnet blev rentav "obsolet".

(2) *Dels* har mer än ett exempel i det föregående visat, att skilda skolreglementen under den relevanta perioden tydligt föreskrivit lokalskötsel i skolan genom särskild personal, genom avlönad personal etc, utan att vederbörande församling alltid åttlytt föreskrifterna. Nyssnämnda måste ha tillkommit därför att överordnade myndigheter (centralt: ecklesiastikdepartemen-

tet; regionalt: domkapitlet) ansett dem vara idealiska i förhållandenvarande situation. Men centraliseringssträvandena var i detta avseende långt ifrån sitt förverkligande. Många lärare och/eller elever har i stället måst utföra dags- eller veckorengöringen i skollokalen. Som vi sett utsträcktes denna arbetsplikt utan egentlig urskillning även till småskolan, alltså för att utföras av ganska späda elever.

Dessa allvarliga avsteg från gällande bestämmelser måste tyvärr ses som företeelser, vilka i någon mån kränkt barnens rätt. De kan till och med ha skett med lärarens goda minne. Det är nämligen svårt att utläsa, huruvida samtliga lokalvårdsåtgärder som protokollen beskriver, ämnade att utföras av lärare rentav mot arvode, verkligen kommit att undantas från den uppenbarligen frekvent organiserade barnarbetsplikten i skolan.

Exkurs I. Småskolans organisationsandel

Efter denna genomgång och diskussion av undersökningsresultat är det rimligt att bryta av med en blick på de mest typiska dragen i själva utvecklingen av småskolläraryrket. Den presenterade kronologin (slutet av kap 1) aktualiseras bättre genom dylik tillbakablick, och 125 års arbetshistoria (= kvinnohistoria), varav de 50 första åren här kunnat följas, ger oss ett par minnesstöd.

(1) I och med det utgående 1980-talet upphörde dittillsvarande småskolläraryrket. Grundskolläraryrket med närmast motsvarande inriktning skall omfatta behovet av lärare med undervisning i årskurserna 1–7. Denna stora omvälvning bör redan i sig göra den från början världsunikt specialiserade småskolläraryrkets historia intressant; egentliga småskolor har för övrigt blott funnits i Danmark – och där i begränsad utsträckning ("pogeskolor").²³⁰

(2) Vidare: åren igenom har lärargruppen för småskolanlågstadiet utgjort tillräckligt stor andel av den obligatoriska skolans kår²³¹ för att röna en rimlig uppmärksamhet. Så även i samband med rent praktiska arbetsuppgifter som de här teck-

nade, vilka enligt nutida bedömning närmast varit av sidoordnad betydelse för både undervisaren och de undervisade.

Exkurs II. Fortsatt forskning fordras

Eftersom den härmed genomförda forskningsansatsen innebär att utbildnings- och socialhistoriska arbeten av år 1987 vidareutvecklas,²³² måste den tillmätas sin egentliga betydelse som *regionalt* klagörande. Så är fallet, även om den ur inspektionsberättelser och tidskriftsexperter fått tillskott av källmaterial som i någon mån vidgar kunskapsinnehållet utöver regionen.

Ett påpekande är befogat. Resultatet av den undersökning som nu redovisats påkallar i sin tur en verklig utvidgning till konsekvent genomgång av primärmaterial från *hela landet*. Kunskapen om hittills påvisbara trender behöver underbyggas. Dessutom är professionaliseringen av en stor grupp i och för sig alltför viktig för att sysselsättningsfenomenen under en yrkets förberedelsefas skulle lämnas därhän, vad gäller landet i dess helhet.

Den dolda skolstädningen

I framställningen har mer än en gång noterats, att både knapphet i dokumentation och en nästan principiellt rådande tystlåtenhet spårats ifråga om lokalskötsel i allmänhet och skolans befattning med den i synnerhet.

Härvidlag har flera faktorer setts inverka:

- städrepskapens obeständighet,
- lokalvårdens karaktär av "icke-produktivt arbete",²³³
- därav föranledd hantering i småskolan genom elevers och kvinnliga lärares försorg,
- och då förlagd till tidiga morgnar (eldning och dammtorkning) samt sena eftermiddagar (avstädning),
- socknarnas obenägenhet att tillskjuta medel till en ganska nyetablerad skolorganisations behov,
- lokalvårdarnas bristande självkänsla, som resulterat i slutenhet av ett eller annat slag;

– allt omständigheter som förtecknats utan anspråk på att vara en uttömmande redogörelse.

Vidare är åtskilliga dokument, som kyrkostämmor och skolråd gett upphov till och som förväntats ge fyllig upplysning i vårt ämne under den aktuella perioden, inte helt belysande.

Det kan åtminstone delvis ha sin grund i att man under folkskolans första halvsekel torde handlagt vissa av dess lokala angelägenheter under mindre formell rutin än senare. Sockenkyrkans ledare och skolans självskrivne ordförande kyrkoherden har, i kraft av sin ställning, möjligtvis inte alltid känt angeläget att skriftligen redovisa hur man behandlat och avgjort småärendena.²³⁴

Under denna tid torde de som stod lägst på rangskalan bland socknens anställda, småskollärarynnorna,²³⁵ till följd av ganska otrygga tjänstevillkor ha varit mindre benägna att ge luft åt missnöje med att de själva skulle elda och städa i skolan. Indirekt finns tecken på detta. Ingen annons om lediga småskollärartjänster, som jag i förbigående tagit del av och som gällt den relevanta tiden, upptar någon passus med hänsynstagande till att dylik otillfredsställelse vore tänkbar bland aspiranterna,²³⁶ än mindre försvarbar.

God tillgång på kvinnlig arbetskraft, kombinerad med närmast okontrollerad utbildning av småskollärare²³⁷, torde ha influerat.

Ifråga om skolans verksamhet finns anledning att till slut notera *tidens lutherska ideal*. Kyrkans män ledde tillsättningen av lärare. Prästerna uppmuntrade unga flickor, ofta direkt efter deras nattvardsläsning, att skaffa sig utbildning till lärarinneyrket. Alternativt inrättade och ledde de själva seminarier för ändamålet.²³⁸

Färdig med en nödortfing utbildning och i besittning av tjänst hade småskollärarynnan sedan att efterleva vad den av kyrkan beroende skolan själv skulle överbringa. Hit hörde såväl kyrkotroheten som tros- och livsåskådningsstoffet.

På tal om småskolan och småskollärarkårens efterhand uppnådda ställning har konstaterats – och det gäller 1800-talets förhållanden:

Småskolan åtnjöt ofta allmänhetens välvilja i högre grad än folkskolan. Den betraktades som en hjälp för hemmen, under det att folkskolan mera representerade statens krav. Även prästerskapet föredrog ej sällan småskollärarinnorna, kanske till en del därför att de voro ödmjukare än särskilt de manliga folkskollärarna.²³⁹

I mycket tycks den kristna kallelsetroheten som det spreds kunskap om – och inlevelse i – ha påverkat dessa enkla lärares livsinställning. Luthers lilla katekes var ett viktigt läromedel redan i småskolan. Likaledes var densamma främsta föremål för prästerskapets husförhör.²⁴⁰ Till lilla katekesen hörde som bilaga den så kallade hustavlan.²⁴¹ I tolv olika stycken, alltefter människors skilda samhällsställningar, skulle den inskräpa deras inbördes plikter. Vem som än läste tillämpliga bibelspråk efter den kategori vederbörande kände sig tillhöra (t ex ”gifta kvinnor”, ”tjänstefolk”, ”ungdom”), kunde av dem påminnas om plikten att med *undergivenhet* sköta vardagens värv.

Följaktligen kan det vara på sin plats att låta denna historiska studie förmedla några prov på lärdomar ur hustavlan. Vi kan utan svårighet se maningar i den, vilka lärarinnorna torde funnit väl tillämpliga på sin och elevernas situation inklusive det triviala i en gemensam lokalvård. Låt oss ta del av de avsnitt som verkar särskilt belysande i sammanhanget:²⁴²

(6) Deras [kvinnornas] prydnad skall icke vara utvärtes; utan om den fördolda människan i hjärtat är utan vank med saktmodig och stilla ande [...].

(10) I tjänare, varen underdånige edra herrar med all fruktan, icke allenast de goda och saktmodiga utan ock de genvördiga.

(11) I unge, varen de gamle underdånige [...].

En representativ teolog från sekelskiftet får avrunda vår presentation av tidens lokalvård i skolan, dess mest förbisedda och därför dolda arbetsområde. Han definierar en tillämplig arbetsetik på följande sätt:²⁴³

[...] den kristne Tro tillægger den arbejdende, at Udbyttet af hans Virken, som et evigt, ikke er afhængigt af den ydre Gernings Omfang eller Held [...] det er derfor med fuldkommen Ret, at Luther har hævdet Betydningen af det Arbejde hvortil ethvert Menneske ved sit bestemte Kald er bundet.

Utifrån en sådan ståndpunkt torde skolans alla plikter på den tiden, fastän olikartade, ha tett sig oåterkalleliga. Den som svarade för att de allra yngsta nödortfittigt lärde sig läsa, skriva, räkna och följa med i katekes och psalmbok fann på naturligt sätt förpliktande att, ibland med barnens hjälp, hålla skolsalen uppvärmd, ”snygg och städad”.

Noter

Inledning

- 1 Ann-Louise Kullman till SUA 1907-12-21. Ur dess handl E II:1907 (RA).
- 2 Jfr ett fall, som jag berört i annat sammanhang (Ekwall 1987, s 212 o 238).
- 3 Egentlig betydelse: "ynnestbevis".

1. Undersökningens syfte, problem och perspektiv

- 4 SFH IV, s 228.
- 5 SFH III, s 232 ff. Se vidare Goldkuhl 1893 och Wallis 1895.
- 6 Formulerat av Vahlberg 1943, s 11.
- 7 Citaten ur Florin 1987, som i sht s 37 f sammanfattar R:s stora betydelse.
- 8 ÅSU 36 och 47-48 m fl.
- 9 Florin 1987.
- 10 Ekwall 1987, s 214 och passim.
- 11 Tydligt påvisat av Florin 1987, s 40 ff, och Ekwall 1987, s 226 ff. Med någon generalisering kan feminiseringen anses mest betingad av ekonomiska skäl. Nedan följer ytterligare bidrag till precisering inom detta orsakskomplex.
- 12 Löfgren 1975, s 4.
- 13 A a, s 22 ff resp 28.
- 14 Se Fataburen 1970, i sht om skurningen: "rengöringsarbetet var ett kvinnogöra" (Sjöqvist).
- 15 M Szabó i Fataburen 1971. Citatet utgör titel på hans uppsats.
- 16 A. a, s 19. Jfr Bjurman & Olsson 1979, s 10, betr den agrara sektorns och hantverkets inställning: här var barnarbetet "självklart".
- 17 Levander 1946, s 24 ff, om "skolstugan". Närmast avser han skolor i Dalarna.
- 18 TFL 32/1901 (i serien "Aftonlektyr").
- 19 TFL 19/1900. Sammanhanget låter oss tyvärr inte avgöra, om artikeln är redaktionell eller har insändarkaraktär. – Man frågar sig, huruvida småflickorna hade "lust" till det tunga arbetet också under mörka vinter-eftermiddagar ...

- 20 Guillaume & Sandberg 1867, s 10 f. Den sistnämnde var en av de mest ansedda pionjärerna för svensk småskola (se SFH III samt Ekwall 1987).
- 21 Jfr Puranen 1984, i sht s 19 ff.
- 22 SFS 1891, Bihang 9.
- 23 SFS 1904:20.
- 24 Ref av Neander 1924, s 62 f.
- 25 Olsson 1980, s 12, utifrån nationalekonomen Montgomerys konstaterande: "Det var inte så lätt att dölja vad som försiggick i fabrikena."
- 26 Ett nytt betänkande av år 1892 preciserade det dispenserade barnarbetet att gälla "anställda inom jordbruket eller [---] arbetskraft i hemmen". Bjurman & Olsson 1979, s 30.
- 27 Begreppet behandlas separat i närmast följande avdelning.
- 28 Sv Ltg 7/1882, som hämtat stycket ur Ronneby Tidning. Ärendet avsåg sågning och huggning av skolans och lärarbostädernas ved samt eldning och städning i skolhusen! I Ronneby landsförsamling hade nämligen arbetet ålagts eleverna.
- 29 TFL 3/1905.
- 30 Sv Ltg 24/1885 (redaktör: Emil Hammarlund, nyvorden liberal riksdagsman).
- 31 TFL 6/1903. Kursiverat vid citeringen. – Till insändaren blir anledning återkomma (apropå lärarinnan som städledare).
- 32 Exv Bjurman & Olsson 1979, s 33 ff etc, samt Olsson 1980.
- 33 I Sv Ltg 24/1885 är stycket, "i vilket vi till allo instämna", återgivet efter seminarierektorn och folkskolinspektören Carl Kastman.
- 34 TFL 17/1902 ("Från läsekretsen").
- 35 TFL 9/1898 (föreläsare: professor Seved Ribbing). Påståendet om detta som en premiärföreteelse anges med reservation för att något tidigare bidrag i genren kan ha undgått mig.
- 36 Tillman 1904, s 3: "Betänk möjligheten af barnens nedsmittande under lek på oreng golf".
- 37 "Barnvän"; jfr not 29 ovan.
- 38 Det är lockande för mig att i sistnämnda fall – med en gammal lantbruksterm – kalla läraren ifråga "arbetande rättare"!
- 39 Ekwall 1987, s 19 f och 211. Jfr Ekwall 1993, s 115 ff.
- 40 Positionen var naturlig – en tongivande riksdagsbonde hade ju dekretat: helst inga "sådana der förfinade mamseller eller fröknar" i katedern! Se Ekwall 1987, s 19. Jfr SFH III, s 300.
- 41 Citaten från Brante & Fasth 1982, s 13 (sökord: arbetsdelning). Jfr Durkheims nämnda tes, som där refereras.
- 42 A a, s 85 (sökord: professionalisering).

- 43 Ibid (sökord: profession). – Edmund Dahlström förbinder professions-tillhörigheten med "ett kunskaps- och yrkesmonopol" (1980, s 187).
- 44 Abrahamsson, 1986, s 19. Han ifrågasätter dock, "om detta är en rimlig utgångspunkt".
- 45 Florin 1987, s 28.
- 46 A a, s 127.
- 47 Ibid. Om TFL och därmed lierat lärarinneförbund jfr Ekwall 1993, 120 ff. Se även följande "kronologi".
- 48 Ekwall 1987, s 236, där jag syftar på centralt formulerade kompetensbestämmelser. Prov, godkända enligt dessa, föranledde individuellt en höjd småskollärlön.
- 49 Florin står för detta uttryck (1987, s 75).
- 50 Hellberg 1985, s 24. – Det är av intresse, att Dahlström (ovan a a) bland exempel på professioner anger "lärare av olika slag".
- 51 Sammanställningen uppgjord med ledning av Nylund 1942, Åberg 1978 och Ekwall 1987 resp 1993. Citaten ur resp författningar.

2. Material, källkritik, metod

- 52 Instruktion för Folkskole-inspektörer 1861, punkt B 7. Av intresse är, att enligt Wallner 1938, s 86, "några bestämmelser i förevarande avseende [skollokalerens uppvärmning och städning] utfärdades ej under perioden", varmed han menar 1842-1861.
- 53 Ur ingressen till instruktionen.
- 54 Sv Ltg 20/1888, bil C. Jfr Lindgren & Richardson 1992, s 128 ff.
- 55 Bearbetningen av svaren utgör SAF:s årsskrift 1894 (15. årg). Den bär titeln Hälsovårds-förhållanden vid svenska folk- och småskolor (Stockholm 1895); här benämnd Wallis 1895.
- 56 A a, s 2 f.
- 57 SvOS P 26 [...] Folkskolorna för år 1888.
- 58 Småskollärarnas ringa deltagande i enkäten avspeglar i någon mån denna kårs ställning som "ett lärarproletariat", i början mest utan facklig tillhörighet. Florin 1987, s 42 ff.
- 59 Wallis skriver inledningsvis (1895, s 5), att "småskolorna oftast [?] äro inhysta i samma hus med folkskolan" och tycks därmed medge, att antalsuppgifterna haltar med avseende på rapporterade skolstadium.
- 60 Kategorierna "barnen" och "föräldrarna" är däremot företrädda. Till detta förhållande får framställningen återkomma i kap 3 nedan.
- 61 Goldkuhl var förste provinsialläkare i Kronobergs län.
- 62 Sv Ltg 9/1892.
- 63 Åtta artiklar i Sv Ltg, från senhösten 1892(nr 50/1892-18/1893).

- 64 Goldkuhl, Om det sanitära tillståndet inom Sveriges folkskollärarekår (1893).
- 65 Vårt att observera: svarsfrekvensen skiljer sig föga från 1888 års undersökning (jfr Wallis 1895). En nutida sammanfattning ges av Benedy 1970, s 42.
- 66 Jfr ovan inledningsvis angiven definition.
- 67 Antalet landsförsamlingar i arkivdistriktet fördelade sig 1880 sålunda: Mlm 240, Krs 144, Hld 95 och Bl 32 (s:a 511; efter SvOS A XXII:2, Befolkn). Häremot svarar 5, 2, 2 resp 1 församlingar i vårt urval.
- 68 Dessa omständigheter har emellertid inte vägts in som speciella undersökningsvariabler.
- 69 Rönnebergs härads skolhistoria (RhS; Landskrona 1942) samt Ljunits och Herrestads skolor under 100 år (LjHS; Ystad 1943). Dessa skrifters geografiska områden, tre härader, är markerade på en separat Skånekarta, figur 2.
- 70 Historik om dessa seminarier: Ekwall 1987. Det kan tilläggas, att Landskrona stad fått en egen skolhistorik (Sjövall 1942).
- 71 Kyst prot K II:1, skolräkenskaper L II:2 och sr prot K IV:1 (LLA).
- 72 Sr prot [Södervidinge och] Annelöv KI:3 (LLA).
- 73 Ur skolordning 1816 för detta pastorat; LjHS 1943, s 14.
- 74 Rignell 1988, s 204 o 206.
- 75 Kyst prot K II:1 och skolräkenskaper G I:1, medan skolrådsprotokollet företer avsevärda luckor (MSA).
- 76 Wallin 1943.
- 77 Florins formulering (1987, s 31). Jfr Ekwall 1987, s 27.
- 78 Sjöqvist 1971, s 131.
- 79 Träffsäkert uttryckt om städtillbehören! Dessa är exv mycket knapphändigt behandlade i den innehållsrika Arbete och redskap (blott nio rader i 3. uppl; Bringéus et al 1976, s 292).
- 80 Här avses främst insändare och korta artiklar. I TFL torde – bland de senare – redaktören Anna Hammardahl själv ha utformat några. Hon hade egen småskollärarerfarenhet att falla tillbaka på (Ekwall 1993, s 120 f).
- 81 Vid genomgången har artiklarnas rubriker framförallt fått vara vägläggande. På grund av att tidskriften ej är försedd med årsregister i mer än fyra av dessa årgångar måste jag reservera mig för att enstaka bidrag ur läppen kan ha undgått min uppmärksamhet.
- 82 I Sv Ltg är åtskilliga bland ifrågavarande bidrag lika med redogörelser för besvärshandlingarna och beslut kring skolans lokalskötsel (männe be-tecknande för den manliga professionaliseringens försteg?).
- 83 Anna Nyblom; visserligen betr smskl-tjänst så sent som 1915.

- 84 Antalet undersökta uppteckningar uppgår till 55. Av dessa har 8 befunnits äga mer eller mindre av det sakinhåll som denna undersökning åsyftar.
- 85 En detaljkontroll av de åtta meddelarnas situation visar, att detta slags tidsdifferens varierar mellan 51 och 81 år!
- 86 Jfr Bringéus 1976: "etnologin är en komparativ vetenskap" (s 162).
- 87 von Platen 1981, s 5.

3. Redovisning och analys

- 88 Folkskolinspektörerna hade denna anställningsform till år 1914. Den statliga folkskolinspektionen hade inrättats 1861.
- 89 Hit hörde dels problemet om småskolans och den egentliga folkskolans inbördes relation, dels växelundervisningens definitiva avveckling. Sjöststrand 1965, s 177 ff.
- 90 Citat ur Instruktion för Folkskole-inspektörer 1861.
- 91 Ber Fsk 1899-1904 II, Lunds stift, s 64.
- 92 Sålunda återvänder de då till instruktionens uttryck om skollokalen: "snygg och städad". Jfr inledningen till kap 2.
- 93 Ber Fsk 1864-1866, Lunds stift, s 25.
- 94 Ber Fsk 1882-1886 I, Skara stift, s 63 resp del II, Växjö stift, s 50.
- 95 Florin 1987, s 130: "Det var först vid sekelskiftet, när småskollä-rarutbildningen blev föremål för statligt intresse och enhetlig styrning [...]"
- 96 "Att yrket hade övergivits av männen gjorde att det blev ännu lättare att negligera." Ibid.
- 97 Ber Fsk 1882-1886 I, Uppsala ärkestift, s 24.
- 98 A a, s 90.
- 99 Ber Fsk 1882-1886 I, Västerås stift, s 56.
- 100 Ibid.
- 101 Ber Fsk 1899-1904 II, Kalmar stift, s 18.
- 102 Se punkt 2 i den inledande avd under kap 2.
- 103 Ursprungligen hade jag specificerat tab 3 alltigenom länsvis, men en så detaljerad statistik befanns onödig att ta med i studien.
- 104 Florin 1987, s 57 ff.
- 105 Dock måste vi observera den relativt låga svarsfrekvensen.
- 106 Oavsett ett måhända löjligt lågt städarvode var ju vederbörande lärare "lejd" i den mån han/hon fick ersättning för sitt åtagande att elda eller städa. – Om lärarhustrur som lokalvårdare, se SFH IV, s 228.

- 107 De är införda i petitstil efter de olika kapitlen. Här exempel på frekvensen: Bl län har fått 9, Krs 32, Mlm 38 och Hld 3 bidrag införda av kaktären "upplysningar".
- 108 Sidhänvisningarna an knyter till Wallis 1895.
- 109 Goldkuhl 1893, s 26 f.
- 110 Frykman & Löfgren 1979, först s 151, sedan s 158. Jfr Sjöqvist 1970.
- 111 LDk Fsk-ärenden 1865, F II re: 28 (LLA).
- 112 Uttrycket hos Sjöstrand 1965, s 178.
- 113 Av sockenhandlingarna från Augerum framgår helt intressant, att man hade haft en mycket kompetent förtroendevald att tillgå: förre justitiekanslern N S von Koch var godsägare i Augerum och bl a betrodd med uppdrag som revisor för kyrka och skola.
- 114 Sr-prot 1885-04-30 (efter von Kochs tid!). Augerum K IV:2 (LLA).
- 115 Räkenskapsbok Farhult F IIa:2 (LLA).
- 116 Sr-prot 1883-01-03, Farhult K IVa:2 (LLA).
- 117 D:o 1890-02-16. Ibid.
- 118 Tryckt version (LLA).
- 119 HGSS, bd 3; 1862, s 164.
- 120 Gödelöv LIIa:I (LLA).
- 121 Sr-prot 1879-11-05, Gödelöv K IVa:1 (LLA). Kyst antog förslaget enligt notering i räkenskapsbok L IIa:1 (LLA).
- 122 Kungsäter [samt Karl Gustav etc] K IV:1 (LLA). Här rör det sig om ett fyrförsamlingspastorat.
- 123 Folkskolstadiet flyttade t o m år 1873 på två "stationer"; enl räkenskapsbok Grimmaröd [samt Karl Gustav etc] L II:2 (LLA).
- 124 Nylund 1924, i sht s 108 o 116, samt SFH III, s 121. Jfr Lundahl 1989, s 81 f.
- 125 Karl Gustav K II:1 (LLA).
- 126 1879-03-12; ibid.
- 127 Alltså är det knappast förvånansvärt, att skolrådsprotokollen utesluter dylika ärenden. En närdemokrati av bondesamhällets typ kan sägas ha rått.
- 128 Utgifterna härför var de blygsamma 1:50, 0:75 resp 1:50 kr; Grimmaröd [samt Karl Gustav etc] L II:2 (LLA).
- 129 Loshult L II:2 (LLA). Boken omsluter åren 1874-1909.
- 130 Ibid.
- 131 Loshult L II:1 (LLA); nota bene *med* folkskollärarnas namn men *utan* småskollärarnas utsatta i sammanhanget.
- 132 Sr-prot 1881-10-20, Revinge K IVa:2 (LLA).
- 133 Ärende nr 3, initierat i sr-prot 1883-12-30. Ibid.

- 134 Revinge L II:1 (LLA).
- 135 Revinge K IVa:2 (LLA).
- 136 LjHS, s 113 f, samt sr-prot 1866-05-05. St Herrestad K IVa:1 (LLA).
- 137 Denne, N Wipperling, besvärade sig 1867 i ärendet hos KBef. – Seden att beströ golvet med sand bibehölls länge i småskolan: både 1872 (5 lass för 5 rdr rmt) och 1875 hämtades golvsand (enl St Herrestad K I:2; LLA).
- 138 Kyst prot 1870-04-05, St Herrestad K I:2 (LLA).
- 139 Ibid.
- 140 Sr-prot 1889-05-20, St Herrestad K IVa: (LLA).
- 141 Ett tidigare reglemente var antaget av Lunds Domkapitel 1871; då i samband med att lärarinnan fått ny garanti om sina 12 riksdaler. St Herrestad K IVb:1 (LLA).
- 142 Kyst prot 1865-05-21, Ullstorp K II:1 (LLA). Svenskan i protokollet för dagen är ej behandlad utan brister...
- 143 Ännu 10 år efteråt hade ärendet inte upptagits till "avgörande"! De tjänstgörande ordförandena, yngre prästmän, hade tydligen helt taktiskt kunnat undvika att vid stämmorna återuppväcka småaktigheterna.
- 144 Beloppets storlek var 161 rdr 73 öre enl sr-prot 1864-02-01. Ullstorp K IVa:1 (LLA). – Nylund 1924 (s 75) beskriver bakgrunden så: "1862-63 års riksdag bestämde att ingen kommun fick avlöna de examinerade lärarna [...] med ett belopp understigande 400 rdr jämte naturaförmåner."
- 145 År 1874; Ullstorp LII:1 (LLA).
- 146 Kyst prot 1875-02-06 återger besvärsärendet. Ullstorp K II:1 (LLA).
- 147 D:o 1875-10-24. Ibid.
- 148 Sr-prot 1881-10-21. Ullstorp K IVa:1 (LLA). – Torvaskan: ett gödningsmedel.
- 149 Räkenskapsbok Ullstorp L II:1 (LLA).
- 150 I varje fall har denna angelägenhet inte förrän närmare sekelskiftet avsett spår i kyrkostämmans protokollsbok; Östra Vemmenhög [samt V Vemmenhög] K II:1 (LLA).
- 151 Räkenskapsbok för V Vemmenhög, L Va:1 (LLA).
- 152 Kyst prot 1895-10-11. V Vemmenhög K II:1 (LLA).
- 153 I 1800-talets skolor hade man för övrigt – allra tidigast – använt sig av "skrivsand" samt längre fram "strösand" (i st f läskpapper).
- 154 Bringéus & al 1976, s 246.
- 155 Dr Goldkuhl visar stor harm över bristande skolhygien; i "det rika och bördiga Skåne [...] vattuskräck". Jfr cit enl not 109 ovan.
- 156 "I kusttrakter förekom det att man strödde ett tunt lager med torr vit sand på golven"; Bringéus & al 1976, s 291. – Från sin uppväxt på Österlen kunde min mor (f 1879) berätta, att man i hem och skola

- ibland strödde ut klippt lavendel eller åbrodd i golvsanden – för högtidsbruk. En motsvarighet i skogsbygden var "ströning" med granris eller enris (Sjöqvist 1970).
- 157 V Vemmenhög L Va:2 (LLA).
- 158 Socken utan kyrkobyggnad är strängt taget en anomali; ordet "sokn" användes tidigt om dem som *sökte* sig till en och samma församlingskyrka.
- 159 Dessa förhållanden har fått sina följder ifråga om det arkivbestånd som realiter tillhör Övraby: det har, till en del svårbestämt, blivit assimilerat av Halmstads egna arkivalier.
- 160 HGSS, bd 7; 1866, s 649. – A a skildrar, hur socknen miste sin kyrka: "[...] som Öfraby kyrka var af de svenska nedbruten [1563...] skulle socknefolket besöka Halmstads kyrka såsom deras egen [...]".
- 161 Övraby, Hld, LIIa:1 (LLA).
- 162 Nämnda år hade folkskolinspektören möjligen klandrat skolrådet för bristfällig lokalskötsel i skolan. Eller är det tänkbart att en prost- eller biskopsvisitation då hade medfört en tillfällig uppreckning till hela "4 dito" (= skurningstillfällen)...
- 163 Belopp: 75 kronor, vilket kan ha inkluderat skurningen. Ersättningen för denna hade 1892 för båda skollokalerna stannat vid 17 kr.
- 164 Dokumentation har i huvudsak specificerats ovan (not 71-76).
- 165 Skolväsendet var väl utbyggt i Allerum: en avdelning av högre folkskola, tre avd i egentlig fsk och fem avd i småskolan. – Ännu år 1897 uppvisar räkenskaperna för småskolan en post "golfsand m.m. 4:– kr."
- 166 Året därpå: "Städning i småskolan [4 olika avd] 32:–."
- 167 Av sammanhanget framgår, att det rör sig om en lärarinna med småskollärarkompetens, som undervisat i årskurs 3 (och möjligen även åk 4). I denna egenskap kallas hon stadgeenligt "biträdande lärarinna" – och hade småskollärlön.
- 168 Av husförhörslängd S Sallerup A I:12 (MSA) framgår som en bakgrund, att smskl Ellen Ohlsson dött i lungsot i maj 1878. Efterträdaren Mathilda Gren verkade blott tre terminer. Hon dog av samma orsak i januari 1880 (jfr Ekwall 1987, s 241). Dessa fakta har gjort mig observant betr skolstädningen och i sht de smittovägar som kyrko- och skolarkivalier eventuellt ger någon indikation om. Ingenting motsäger min förmodan att det är tjänstebostaden som överfört tbc-smitta: död- och begravningsboken 1862–94 (MSA) uppvisar nämligen få dödsfall i "bröstsjukdom" och liknande bland skolbarn och ungdomar i socknen 1880 och 1881.
- 169 Kyst prot 1878-09-23, S Sallerup K II:1 (MSA).
- 170 D:o 1878-12-15. Ibid.
- 171 D:o 1879-02-16. Ibid.
- 172 D:o 1879-02-23. Ibid.
- 173 S Sallerup G I:1 (MSA). Kyrkoherde G W Sjöbergs privata tillskott för "frid och endrägt" är här inte bokförda... – Han dog redan i febr 1880. Tragiskt nog försattes hans dödsbo i konkurs (enligt kyst prot 1880-05-17). – Var hans generositet manne bidragande orsak härtil?
- 174 De fyra stycken som citeras närmast härefter är hämtade hos Wallin 1943, s 17-22.
- 175 A a, s 23 ff.
- 176 Sv Ltg 25/1888; en insändare undertecknad "Aug. K-n". Signaturen tillhörde August Karlsson, verksam på Södertörn och omkring 1890 redaktör för Småskolevännen.
- 177 Aug. K-n påpekar, att antalet lärarinnor i landet "år 1886 uppgick till 6,922, under det att lärarne utgjorde endast 4,930". Likväl var antalet kvinnliga medlemmar i SAF blott 32 %, tillägger han.
- 178 Frånsett recensionen av ett skolhygieniskt arbete i Sv Ltg 49/1899 förekommer följande bidrag i ämnet under perioden: referat av ett föredrag "Folkskolehygien" (Sundsvall 6/1900), principiellt klarläggande betr det oriktiga i att låta målsmännen erlägga "städkatt" (43/1900), resolution från Medelpads lärarförening mot skolbarnens lokalstädning (21/1901) samt referat av artikeln i GHT: "Skolan och tuberkulosen" (8/1902).
- 179 TFL 38/1901, signerad "St-I".
- 180 TFL 6/1902.
- 181 Att observera: sedan dess hade nu mer än 20 år förflutit! – Artikeln i nr 6/1902 betonar, att en överlämnad tjänstebostad, som i tvivelaktigt fall inte desinfekterats ordentligt, utgör en verklig smittorisk för efterträdaren.
- 182 Se Åberg 1978, s 20, samt Florin 1987.
- 183 Genomgångarna har i huvudsak ingått som förberedande fas inför tidigare avhandlingsarbete (Ekwall 1987).
- 184 Denna inställning torde vara en av orsakerna till "att rengöringen är en av de mera svårutforskade hemsysslorna". Sjöqvist 1970, s 131.
- 185 ÅSU 36; 1932, s 100.
- 186 TFL 10/1901. Även införd i min antologi Gamla småskolor och deras lärare (ÅSU 166; 1991), s 9 ff.
- 187 Helene Wiström i Anundsjö (TFL 8/1910; efter en artikel i Örnköldsviks-Posten). ÅSU 166, s 45 ff.
- 188 Även i a a, s 85 ff. Jfr not 83 ovan.
- 189 Om förhållandena i samband med att folkskolan skulle bli obligatorisk har anförts: "Man opponerade på sina håll även mot att flickorna skulle inhämta lika omfattande kunskaper som pojarna". Sjöstrand 1965, s 127. – Ett exempel: "Flickorna hade som regel icke ansetts behöva kunskap i dessa ämnen [skrivning och räkning] och därför ej deltagit" (inspektionsrön från 1860-talet; Sivgård 1969, s 167 f).
- 190 LUF 10103;12-14.

- 191 LUF 3377:1.
 192 LUF 8765:19 och 144.
 193 LUF 16062:1. I denna socken hade riksdagsbonden Nils Månsson i Skumparp, som tidigt förespråkade en allmän skola för folket, haft sin hembygd.
 194 LUF 7779:13-14.
 195 LUF 7667:7.
 196 LUF 8120:23.
 197 LUF 8595:15 ff.

4. Till sammanfattning och slutdiskussion

- 198 Gissningsvis har fördelningen av lokalvårdsersättningarna i en församling baserats på reguladeträkning av enkel typ. Låt säga att exempelvis ett grundarvode à 5 kr per årskurs och läsår tillämpats. Det gav småskollärarinnan 10 kr om året, medan folkskolläraren med fyra årskurser i sin avdelning erhöll 20 kr, oavsett att han kunde påräkna hjälp av sina större elever både att elda och städa.
- 199 Man bör observera att folkskollärarna – dvs de manliga – ganska tidigt och nästan naturligt skaffat sig det övertag i "kampen om katedern" som lokalpolitisk representation kunde ge dem. Florin har understrukit detta liksom de "åtaganden som indirekt gav möjlighet till insyn och kontroll", utövad av folkskolläraren i roten eller socknen (1987, s 89 f). Jfr SFH III, s 308 f.
- 200 Exv Sjöstrand 1965, s 7 ff.
- 201 Citerat ur ett skolmötesuttalande; Florin 1987, s 40.
- 202 SFH III, s 274 f. – Nylund 1942 upptar knappast kårens feminisering. Jfr Åberg 1976, som betonar att de manliga lärarna 1868 utgjorde 49,5 % av hela småskollärarkåren men år 1880 blott 15,8 % och 1900 4 % (s 23).
- 203 Florin 1987, s 40.
- 204 Ekwall 1987, s 235.
- 205 Uttrycket "gratifikation" kan alltså ur denna synvinkel anses befogat.
- 206 Gustavsson 1973, s 63. Vad som från enskilda hem i roten kan ha tillfallit lärarinnan in natura – ägg, fläsk och andra matvaror – undandrar sig helt förklarligt vår vetenskap ... Det anas i gynnsamma fall.
- 207 Måhända har sådant skett som ett led i "en mera svåråtkomlig selektionsprocess i vårt eget minne. Rent oavsiktligt förtränger vi [här: skolminnesmeddelarna] vissa upplevelser [...]" Bringéus 1976, s 162.
- 208 SNT kvartalsskrift 4/1907, s 120 ff. Motsvarande antal fall bland manliga lärare var blott 5,88 %. Lärarinnorna ses jämställda med den mycket drabbade gruppen "järn- och metallarbetare av kvinnokön", med 11,93 %.
- 209 Att observera: småskollärarinnorna inträdde den tiden ofta i sitt yrke vid 16 à 17 års ålder. De tilldelades mången gång miserabla tjänstebostäder, vilket i den känsliga åldern medförde stor risk att tbc-smitta bröt ner dem. Ekwall 1987, s 224 ff. Där heter det bl a: "Flicklärarinnan är en användbar term".
- 210 SNT kvartalsskrift 2/1909, s 89.
- 211 Sv Ltg 45/1888.
- 212 SFH IV, s 340 ff.
- 213 TFL 49/1912.
- 214 TFL 50/1912 citerar Bergs uttalande, ursprungligen infört i Svenska Morgonbladet. TFL:s redaktör Anna Hammardahl är som kvinnosaksivrare och facklig meningsmotståndare kritisk mot Fridtjuv Berg. Här skriver hon mycket bitskt, att Berg "aldrig själv varit en ensamt boende lärarinnan och kan alltså icke svara på frågan, hur det känns att vara en sådan".
- 215 TFL 51/1912.
- 216 TFL fr o m 52/1912 t o m 17/1913, varibland Roos med två inlägg. För övrigt måste det ha väckt uppseende, att det dessutom förekom en artikel i nr 18/1913, där det omnämndes en våldsverkarens bärsärkagång i en norrländsk småskola – en motsvarighet till vad hon relaterat i "Ett ångestsken".
- 217 Roos: "[...] sant att en skolstäderska ej borde ta mera betalt för sitt arbete, därför att hon bor i skolhus" (TFL 9/1913). – "Maria": "[...] en skolstäderska i huset, som mot städning kunde bo hyresfritt [...] är nog den bästa åtgärd som kan vidtagas." (TFL 13/1913).
- 218 Karin Salomonsson 1988, s 115.
- 219 Eva Netterheim-Månsson i SL-extra 1988.
- 220 Jfr bakomliggande citat enligt not 19 ovan (ursprungligen ur TFL 19/1900).
- 221 Så t ex har både vår sista undervisningsplan för folkskolan och vår första läroplan för grundskolan i hembygdkunskap för åk 1-3 anbefallt: "Enkla hemsysslor kan övas i den utsträckning som lokaler och materiel medger" (U 55, s 96, liksom Lgr 62, s 239).
- 222 Frykman & Löfgren 1979, s 48.
- 223 A a, s 52 f.
- 224 Gårdlund 1942, Olsson 1980 m fl.
- 225 Jfr Goldkuhl 1893, Wallis 1895 samt SFH III, i sht s 248 ff.
- 226 Sjölund 1979, s 44 f och 196 f.
- 227 Sjöholm 1917, s 85. Jfr SFH III, s 422 ff. Om den sålunda missuppfattade formen av trädgårdsundervisning förekommer här de tillspetsade uttrycken "oavlönat dagsverksarbete åt läraren" och "vanliga potatis-hagar för lärarens bruk". – Johansson 1987 ses renodla läraarnas fördel av ämnets existens och hävdar bestämt, att detta "slank med som en

- följd av lösningen på problemet med lärarens avlöning [...] löneaspekten var överordnad undervisningsfrågan" (s 204).
- 228 Vid denna tid ägde småskollärarna däremot inte samma rätt till tjänstebostad inklusive nyttoträdgård som folkskollärarna.
- 229 Totalt 2267 skolor. Statistiken anförd av Sjöholm 1917, s 88.
- 230 Sjöstedt & Sjöstrand 1952, s 75 ff.
- 231 De egentliga småskolläraernas approximativt beräknade andel av den obligatoriska skolans hela lärarkår är värd att beaktas. Över tid uppgår den till följande: under den sexåriga skolpliktens tid en tredjedel (ca 2/6, alternativt upp till 3/6), därefter ett något mindre inslag (ca 2/7; för att under grundskolans epok, den nuvarande, stanna vid en knapp tredjedel ($\leq 3/9$)).
- 232 Florin 1987 och Ekwall 1987; bådadera om lärarutbildning och läraryrken.
- 233 Utan att här ha helt berört problematiken tillåter jag mig att i förbigående använda adjektivattributet. Amerikansk samhällsforskning har nämligen avslöjat tendensen i ett passerat manssamhälle vilket velat nedvärdera drag i kvinnors revir av familjeomsorg, barnavård och lokalbestyr – exempelvis genom karaktéristiken "outside the money economy [...] therefore not even real work". Cit efter Wernersson 1980, s 7. – Jfr not 203 och dess sammanhang ovan.
- 234 Jfr ingressen till avd "Tio socknar" ovan. Vi bör observera, att man ännu då 1862 års kommunalreformer gått igenom och sockenstämmans ärenden fördelats mellan kyrko- och kommunalstämmorna, övergångsvis agerade i en epok av delvis bristande skrivkunnighet. I protokollsböcker ses ibland delaktighet i mötesbeslut liksom justeringar fortfarande bestyrkta med bomärkespräglade initialer (såsom "BNS" och liknande) i stället för namnteckningen.
- 235 "Lägst"; med dem tävlade i detta avseende barnmorskan. – "Otrygga"; uppsägningsbestämmelser saknades t ex länge. Se SFH III, s 322 f, Nylund 1942, s 153, samt Åberg 1978, s 20.
- 236 Man kunde väntat sig, att någon av dessa kungörelser skulle inrymma en text som denna "Särskild skolstäderska är tillsatt" eller "Ingen lokal-skötsel förenad med tjänsten". – Men konkurrensen om platserna var alldeles för stark för att skoldistriktet skulle behöva ge sådana upplysningar!
- 237 Härmed ett betecknande exempel på denna kombination. Från Landskrona småskolseminarium examinerades 1876-1880 minst 188 elever (Ekwall 1987). Utan att göra en komplett uppföljning har jag uppdagat, att 11 av dem emigrerat till Nordamerika åren 1879-1880 (kortregister i egen ägo). – Betr "öfverflöd på småskolelärarinnor" se a a, s 123 och 161, samt Nylund 1942, s 142. Denne konstaterar dock: "Kunde någon gång lärarinneöverskott inträffa, var fenomenet mera lokalt."
- 238 Företeelserna exemplifierade genom pastorsadjunkt J Efvergren (seminarium i Hörby 1865-1869) och regementspastor E Lundegård (d:o Landskrona 1870-1882); jfr Ekwall 1987.

- 239 SFH III, s 310.
- 240 Första betygskolumnen i husförhörslängderna brukar därför uppta vitsord om sockenbornas kunskaper i lilla katekesen.
- 241 Plejdel definierar och diskuterar i en längre uppsats "Hustavlan eller läran om de tre huvudstånden" (1951; aktuella i vårt sammanhang: i sht s 42 ff).
- 242 Återgivna efter Lunda-teologerna Billings och Wingrens första katekesutgåva (1891, s 110 ff). Numren åsyftar tre olika stycken i hustavlan (de som ovan är parentetiskt citerade). Hustavlan avslutas med Luthers kända maningsord i versform: "När hvar och en sin syssla sköter, Så går allt väl, ehvad oss möter."
- 243 Kirke-Leksikon for Norden I, 1900, s 133 f (uppslagsord "Arbejde"; teol dr F C Krarup).

Förkortningar

– utom de allmänt antagna samt sådana som textinnehåll jämte referenslista direkt anger.

Bl	= Blekinge län
fsk	= folkskola
fskl	= folkskollärare
Hld	= Hallands län
Jkp	= Jönköpings län
KBef	= Konungens Befallningshavande (länsstyrelsen)
Krs	= Kristianstads län
kyst	= kyrkostämma
LDk	= Lunds domkapitel
Mlm	= Malmöhus län
mtl	= mantal
rdr	= riksdaler
rmt	= riksmünt
SAF	= Sveriges allmänna folkskolläreförening
SL	= Sveriges lärarförbund
smsk	= småskola
smskl	= småskollärare
SNT	= Svenska Nationalföreningen mot tuberkulos
sr	= skolråd
SUA	= Småskollärarnas m fl ålderdomsunderstödsanstalt
SVAR	= Riksarkivet/Svensk Arkivinformation
Vrml	= Värmlands län
åk	= årskurs
ÅSU	= Årsböcker i svensk undervisningshistoria
Älb	= Älvsborgs län

Referenslista

Otryckt källmaterial

Riksarkivet, Stockholm (RA):

Avgjorda mål om ålderdomsunderstöd, SUA E II:1907

Landsarkivet i Lund (LLA):

Kyrkoarkiv i Lunds stift: Allerum, Annelöv, Augerum, Farhult, Gödelöv, Loshult, Revinge, Stora Herrestad, Ullstorp, Västra Vemmenhög; samt

Kyrkoarkiv i Göteborgs stift: Karl Gustav, Övraby:

Kyrkostämmoprotokoll

Skolrådsprotokoll

Skolräkenskaper

Skolverifikationer

Lunds Domkapitels arkiv

Folkskoleärenden

Malmö stadsarkiv (MSA):

Södra Sallerups kyrkoarkiv

Död- och begravningsbok

Kyrkostämmoprotokoll

Skolräkenskaper

Folklivsarkivet i Lund (LUF):

Uppteckningar om undervisning

I författarens ägo:

Kortregister över de från Landskrona enskilda seminarium avgångna småskollärarna 1870–1882 (jfr Ekwall 1987, s 260–267)

Tidskrifter

Svensk Läraretidning (Sv Ltg)

Svenska Nationalföreningens mot tuberkulos Kvartalsskrift

Tidning för lärarinnor (TFL)

Tryckta källor och anförd litteratur

- Abrahamsson 1986 Abrahamsson, Bengt: Vad är intressant med professioner? Ur: Broady, Donald (red): *Professionaliseringsfällan – Vuxenutbildning. Arbetsdelning. Yrkeskunande*. Stockholm.
- Benedy 1970 Benedy, Laila: Skolan, hälsan och hygien. Ur: *Fataburen 1970*. Stockholm.
- Ber Fsk 1864–1866 *Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1864–1866 afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer*. I och II. Stockholm 1867.
- Ber Fsk 1882–1886 *Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1882–1886 afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer*. I–II. Stockholm 1888.
- Ber Fsk 1899–1904 *Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1899–1904 afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer*. I och II. Stockholm 1906.
- Billing & Wingren 1891 Billing, Gottfrid, och Wingren, P (utg): *Doktor Mårten Luthers Lilla katekes med kort utveckling*. Lund.
- Bjurman & Olsson 1979 Bjurman, Eva Lis, och Olsson, Lars: *Barnarbete och arbetarbarn*. Stockholm.
- Brante & Fasth 1982 Brante, Thomas, och Fasth, Eva: *Termer i sociologi*. Stockholm.
- Bringéus 1976 Bringéus, Nils-Arvid: *Människan som kulturvarelse*. Lund.
- Bringéus et al 1976 Bringéus, Nils-Arvid (utg): *Arbete och redskap*. 3 uppl. Lund.

- Dahlström 1980 Dahlström, Edmund: *Samhällsvetenskap och praktik. Studier i samhällets kunskapsutveckling*. Stockholm.
- Ekwall 1987 Ekwall, Sven: *Tidig småskollärarytbildning. En studie med särskilt avseende på Malmölän 1865–1884*. ÅSU 161. Lund.
- Ekwall 1991 Ekwall, Sven (red): *Gamla småskolor och deras lärare*. ÅSU 166. Uppsala.
- Ekwall 1993 Ekwall, Sven: *Läsepigor, skolfröknar och Småskolläraryrkesförbundet av år 1900*. Ur: *Arbetshistoria, del 6*. Lund.
- Florin 1987 Florin, Christina: *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906*. Umeå/Kungälv.
- Frykman & Löfgren 1979 Frykman, Jonas, och Löfgren, Orvar: *Den kultiverade människan*. Lund.
- Goldkuhl 1893 Goldkuhl, A E: *Om det sanitära tillståndet inom Sveriges folkskollärarekår, jemte några nödiga helsoregler*. Särtryck ur *Svensk Läraretidning*. Stockholm.
- Guillaume & Sandberg 1867 Guillaume, L: *Om de sanitära förhållandena i skolan*. Svensk bearbetning af Fredrik Sandberg. Stockholm.
- Gustavsson 1973 Gustavsson, Anders: *Dymmelveckan*. Ur: *Skånska årsfester. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1973*. Malmö.
- Gårdlund 1942 Gårdlund, Torsten: *Industrialismens samhälle*. Stockholm.
- Hellberg 1986 Hellberg, Inga: *Professionaliseringsprocessens förutsättningar*. Ur: Broady, Donald (red): *Professionaliseringsfällan – Vuxenutbildning. Arbetsdelning. Yrkeskunnande*. Stockholm.

- HGSS 1862, 1866 *Historiskt-geografiskt och Statistiskt lexikon öfver Sverige*. Band 3 och 7. Stockholm 1862 resp 1866.
- Instruktion 1861 *Instruktion för Folkskole-inspektörer, enligt Kongl. Majt:s nådiga förordnande utfärdad af Chefen för Dess Ecklesiastik-Departement den 15 Juni 1861*. Stockholm.
- Johansson 1987 Johansson, Ulla: *Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842–1919 med exempel från Sköns församling*. Umeå.
- Kirke-Leksikon 1900 *Kirke-Leksikon for Norden*. I. København.
- Levander 1946 Levander, Lars: *Barnuppfostran på svenska landsbygden i äldre tid*. Stockholm.
- Lgr 62 *Läroplan för grundskolan*. Kungl Skolöverstyrelsens skriftserie 60. Stockholm 1962.
- Lindgren & Richardson 1992 Lindgren, Gunilla W och Richardson, Gunnar: *Hel och ren, frisk och stark – skolsociala anordningar*. Ur: *Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år 1842–1992*. Sthlm/Uddevalla 1992.
- LjHS 1943 *Ljunits och Herrestads skolor under 100 år*. Ystad.
- Lundahl 1989 Lundahl, Lisbeth: *I moralens, produktionens och det sunna förnuftets namn. Den svenska högerns skolpolitik 1904–1962*. Lund.
- Löfgren 1975 Löfgren, Orvar: *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället – kontinuitet och förändring*. Lund.

- Neander 1924 Neander, Gustaf: *Ur lungshotens och lungshotsbehandlings äldre historia i Sverige*. Stockholm.
- Netterheim-Månsson 1988 Netterheim-Månsson, Eva: "Det är vi som är proffsen!" Ur: *SL-nytt. En kampanjtidsning till alla medlemmar [...] mars 88*. Stockholm.
- Nylund 1924 Nylund, Sven: *Vår folkskola. Några nutidsfrågor med historisk bakgrund*. Stockholm.
- Nylund 1942 Nylund, Sven: *Småskollärautbildningen i Sverige*. Stockholm.
- Olsson 1980 Olsson, Lars: *Då barn var lönsamma*. Stockholm.
- von Platen 1981 von Platen, Magnus: *Privatinformation i skolan. En undervisningshistorisk studie*. Umeå.
- Pleijel 1951 Pleijel, Hilding: *Från hustavlans tid*. Stockholm.
- Puranen 1984 Puranen, Britt-Inger: *Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker*. Umeå.
- RhS 1942 *Rönnebergs härads skolhistoria*. Skrifter utgivna av Rönnebergs härads hembygdsförening 2. Landskrona.
- Rignell 1988 Rignell, Karl-Erik (red): *Svensköps socken genom tiderna*. Tollarp.
- Salomonsson 1988 Salomonsson, Karin: *Städa för livet. Ett exempel ur arbetarkvinnornas historia*. Ur: *Arbetets historia. Föreläsningar i Lund 2*. Lund.
- SFH III Sörensen, Anna: *Svenska folkskolans historia*. Del III. Stockholm 1942.

- SFH IV Bruce, N O: *Svenska folkskolans historia*. Del IV. Stockholm 1940.
- SFS 1891 *Svensk Författningssamling 1891*. Stockholm.
- SFS 1904 *Svensk Författningssamling 1891*. Stockholm.
- Sivgård 1969 Sivgård, Gustaf: *Ur Växjö stifts folkundervisningskrönika*. ÅSU 121. Stockholm.
- Sjöholm 1917 Sjöholm, L G: *Skolträdgårdsundervisningen. Ett försummat uppfostringsmedel*. Pedagogiska skrifter nr 79. Stockholm.
- Sjölund 1970 Sjölund, Arne: *Gruppsykologi*. 2. oförändr. uppl. Stockholm.
- Sjöqvist 1970 Sjöqvist, Kerstin: *Att skura golv*. Ur: *Fataburen 1970*. Stockholm.
- Sjöstedt & Sjöstrand 1952 Sjöstedt, C E och Sjöstrand, W: *Skola och undervisning i Sverige och andra länder*. Sthlm/Örebro.
- Sjöstrand 1965 Sjöstrand, Wilhelm: *Pedagogikens historia III:2. Utvecklingen i Sverige under tiden 1809-1920*. Lund.
- Sjövall 1942 Sjövall, Hugo: *Landskrona folkskolans historia 1842-1942*. Landskrona.
- SvOS 1880 *Bidrag till Sveriges officiella statistik. A. Befolkningsstatistik 1880. Ny följd XXII:2*. Stockholm 1883.
- SvOS 1888 *Bidrag till Sveriges officiella statistik. P. 26. Undervisningsväsendet. Folkskolan för år 1888*. Stockholm 1898.
- Szabó 1971 Szabó, Mátyás: *Barnarbete i agrarsamhället*. Ur: *Fataburen 1971*. Stockholm.

- Tillman 1904 Tillman, John: Sanatorievård i hemmet. Ur: *Svenska nationalföreningens mot tuberkulos Ströskrift N:o 2*. Stockholm.
- U 55 *Undervisningsplan för rikets folkskolor den 22 januari 1955*. Stockholm.
- Vahlberg 1943 Vahlberg, Hugo: *Stadens städerskor. En minnesskrift vid avdelning 108:s av Svenska Kommunalarbetareförbundets 25-årsjubileum 1943*. Stockholm.
- Wallin 1943 Wallin, Curt: *Till Vallby skolas historia*. Simrishamn.
- Wallis 1895 Wallis, Curt: *Hälsovårds-förhållanden vid svenska folk- och småskolor*. SAF:s årsskrift 1894; 15 årg. Stockholm 1895.
- Wallis 1896 Wallis, Curt: *Om folkskolans hälsovårdsförhållanden och Medlen att förbättra desamma*. Stockholm.
- Wallner 1938 Wallner, Johan: *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige under perioden 1842-1861*. Lund.
- Wernersson 1980 Wernersson, Inga: *Klasskillnader i konsekvensen av könstillhörighet*. Göteborg/Mölndal.
- Åberg, Gertrud: *Sveriges småskollärare och deras förbund 1918-1966*. Pedagogiska skrifter nr 259. Stockholm.
- ÅSU 36 *Hågkomster från folkskola och folkundervisning*. ÅSU 36. Lund 1932.
- ÅSU 47-48 *Seminarieminnen*. ÅSU 47-48. Lund 1936.